

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

The first part of the paper is devoted to a general discussion of the problem. It is shown that the problem is of great importance in the theory of the structure of matter. The second part is devoted to a detailed study of the problem. It is shown that the problem is of great importance in the theory of the structure of matter.

The third part of the paper is devoted to a detailed study of the problem. It is shown that the problem is of great importance in the theory of the structure of matter. The fourth part is devoted to a detailed study of the problem. It is shown that the problem is of great importance in the theory of the structure of matter.

The fifth part of the paper is devoted to a detailed study of the problem. It is shown that the problem is of great importance in the theory of the structure of matter. The sixth part is devoted to a detailed study of the problem. It is shown that the problem is of great importance in the theory of the structure of matter.

The seventh part of the paper is devoted to a detailed study of the problem. It is shown that the problem is of great importance in the theory of the structure of matter. The eighth part is devoted to a detailed study of the problem. It is shown that the problem is of great importance in the theory of the structure of matter.

The ninth part of the paper is devoted to a detailed study of the problem. It is shown that the problem is of great importance in the theory of the structure of matter. The tenth part is devoted to a detailed study of the problem. It is shown that the problem is of great importance in the theory of the structure of matter.

The eleventh part of the paper is devoted to a detailed study of the problem. It is shown that the problem is of great importance in the theory of the structure of matter. The twelfth part is devoted to a detailed study of the problem. It is shown that the problem is of great importance in the theory of the structure of matter.

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

1. Իսլամական պրոսոդա արգելվում է դիմականների և արձանների միջոցով հավերժացնել նշանավոր մարդկանց հիշատակը: Ահմետ Միդհադը այդ էականարեւում:

2. «Թուրքական պատմության էնցլոմենը» գիտական ընկերությունը հիմնվել է Ստամբուլում նախապատերազմյան տարիներին, որի շուրջն են խմբվել ժամանակի նշանավոր թուրք պատմաբանները: Ընկերությունը ունեցել է իր օրգանը՝ «تاریخچه انجمنی محمودی»: Հետագայում, քննադատական Թուրքիայում այդ ընկերությունը վերակազմվում և կոչվում է սկզբում՝ «Թուրքական պատմության ուսումնասիրության ընկերություն», այնուհետև՝ «Թուրքական պատմության ընկերություն» («Türk Tarih Kurumu»):

3. Էվ. Չելեբին նկարագրելով մեծ շքերթը, ուշագրավ ու կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Կոստանդնուպոլսի և առհասարակ Թուրքիայի քաղաքների XVII դարի սոցիալ-տնտեսական կյանքի, կուլտուր-կենցաղային պայմանների, սովորությունների և մասնավորապես ռազմաթիվ արհեստների, նրանց համաբաշխ կազմակերպությունների մասին: Հայ ժողովրդի պատմության համար ևս այդ տեղեկությունները կարևոր են, քանի որ, ինչպես հայտնի է, Կ. Պոլսի հայերը կարևոր տեղ են զբաղեցրել արհեստների, առևտրի և այլ բնագավառներում:

4. Էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ (հատ. 4, էջ 161—188) Վանի բերդի նկարագրությունը գրավում է 27 էջ: Այդ բերդը և նրա քարաժայռի բնական ու արհեստական քարայրները, բերդի պատմական ու ռազմական նշանակությունը մեծապես հետաքրքրել են նրան: Նա շոքազատել և մեծ հետաքրքրությամբ դիտել ու նկարագրել է բերդի բոլոր մասերը:

Բիթլիսից Վան ուղևորվելիս Էվ. Չելեբին հիշատակում է հուսրև փաշա խանից մինչև Վանա լիճը և այնտեղից մինչև Բիթլիս տանող ճանապարհների վրա կառուցված կամարները, «որսյեսզի ձմռանը բոլոր ճանապարհորդները, վաճառականները և ուխտազնացները ալս կամարների տակով ուղևորվեն, ձմռանը նրանց համար տաք կլինի, իսկ ամռանը՝ զով...» Էվ. Չելեբին նշում է. որ «ներկայումս այդ կամարների շատ մասեր քանդված են, սակայն այս կառույցի հետքերն ու որոշ մասերը պահպանվել են»:

Հ Ա Տ Ո Ր Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

1. Այս հատորի թվանդակությունը անմիջականորեն կապ չունի ներկա աշխատության հիմնական ժամանակաշրջանի՝ Հայաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմություն հետ:

Սակայն նկատի ունենալով, որ այս հատորում էվիյա Չելեբիի կողմից առաջ քաշված հարցերը և Ստամբուլի՝ իբրև Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի և նրա կուլտուրական կենտրոնի, մանրամասն ուսումնասիրությունը և Օսմանյան կայսրության պետական-վարչական, սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի մասին տրված խիստ հետաքրքիր տեղեկությունները հիանալի ներկայացնում են XVII դարի Թուրքիան և հնարավորություն տալիս ավելի լավ պատկերացնելու այդ երկրում ապրող ժողովուրդների քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական վիճակը, անհրաժեշտ համարեցինք այս հատորից քաղվածաբար թարգմանել և տալ նրա ամենահետաքրքիր մասերը:

2. Էմ. Չելեբին և այլ թուրք պատմագիրներ հաճախ Ստամբուլը անվանում են «Իսլամրուլ» (իսլամը շատ), որն հառնամ զուրկ է որևէ հիմունքից և արդյունք է իսլամական ֆանատիզմի:

3. Օսմանյան պետության XVII դարի վարչական բաժանման միավորներն, վարչական և ղինվորական պաշտոնների մասին այստեղ չորս րառերի բացատրությունը տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» աշխատության II հատորի բառարանում:

Կանունի սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ գոյություն ունեցող հողային կազմակերպությունը հետևյալ պատկերն էին. ծառայության փոխարեն տրվում էր ոռոգիկ կամ հողամաս՝ խաս, զեամետ և քիմար անուններով (has, zeamet, timar) որոնք կոչվում էին դիրլիք (dirlik):

Թիմար էին կոչվում այն դիրլիքները, որոնց տասանորդի (ösür) տուրքը տարեկան 3000 աղչեից մինչև 20.000 աղչե էր:

Ձեամետ էին կոչվում 20.000 աղչեից 100.000 աղչեով դիրլիքները:

Խաս էին կոչվում 100.000 աղչեից ավելի դիրլիքները:

Թիմարի տերերը իրենց թիմարի յուրաքանչյուր 3000 աղչեի համար պարտավոր էին օբեկու կոչված մի օհնված ղինվոր տալ: Զեամետի տերերը՝ 5000 աղչեի փոխարեն:

Դիրլիքների ամենարարժեք խասերը հատկացված էին փաղիշահներին, նրանց շնորհազեներին, վեզիրներին, բեյլերբեյներին և սանջաքի բեյերին*:

4. Ռեհա կամ Ռուհա — ուռնաու հին անունն է:

5. Իլքիզամ — բառացի նշանակում է վարձակալություն ստանձնել, դա Օսմանյան պետության մեջ շատ հնուց մինչև վերջերս դործադրվող պետական տուրքերի և եկամուտների տարրեր ճյուղերի (ղլխավորապես գյուղատնտեսական) դանձման հապալառուական սխտեմ էր, կապալառուն (մյուլթեղիմը)՝ նախապես պետության վճարելու և երաշխավորելու պայմանով, կապալով էր վերցնում որոշ հարկերի (դրանց թվում նաև տասանորդի-աշարի) դանձումը: Կապալառուն կոչվում էր իլքիզամի կամ մյուլթեղիմ:

6. Սալանե — հպատակներից տարեկան միանվագ առնված հարկը: Օսմանյան պետության հպատակ որոշ երկրներ (Նդիսլտուսը, Հաբեշտանը և այլն) միանվագ սալանե էին վճարում և այդ պատճառով էլ կոչվում էին սալանեով կառավարվող երկրներ:

* Օսմանյան պետության վարչական բաժանման և հողերի թիմար-զեամետ-խասի բաժանման մասին մանրամասնությունները տրված է «Արևելագիտական ժողովածու» Ա. գրքում տպագրված «Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVI դարում» հոդվածում, Երևան, 1961, էջ 285—303:

7. 10 անգամ $100.000 = 1.000.000$, Այս ձևով հաշվումը սովորական էր միջրեն դարերում:

8. ՓԼՖԼ — այսպես էր կոչվում Ղրիմի թերակղզու արևելյան կողմում գտնվող գլխավոր բերդաքաղաք-նավահանդիստը՝ Թեոդոսիան: Հիշքի մի X դարի վերջերսին Քեֆեն կազմում էր էյալեթ և ուներ 554 թիմար ու գեամեթ, և իր բնակիչներին:

9. Սուրբե — բառացի նշանակում է ակշի, փողի քսակ: Սուրբե էին կոչվում սուլթանների կողմից նվիրական Մեքքա և Մեդինա քաղաքներին մեծ հանդիսավորությամբ ամեն տարի ուղարկված թանկարժեք նվերները (մարդարիտներով և ալմաստներով դարդարված խալաթներ և այլն) և մեծ դումարի դրամը: Այս նվիրատվությունը կոչվում էր «սուրբեի-հյումայուն»: Սուրբեն ասելով էր փաղիշահի կողմից նշանակված բարձրաստիճան մի անձնավորություն, որը կոչվում էր Սուրբե էմին: Սուրբեն ուղարկվում էր Հիջազի շերիֆին հատուկ փաղիշահական մեներոով (հրովարտակ):

10. Դեֆթեր ֆեթիուդասի* — դեֆթեր՝ հաշվեմատյան, ֆեթիուդա կամ քեհյա՝ կառավարիչ: Այդպես էր կոչվում էյալեթի ամրոցի հաշիվների բարձր կառավարիչը:

11. Դեֆթեր էմինի — բոլոր տեսակի հարկերի կառավարիչը, որ ավելի ուշ կոչվում էր վերդի էմինի (հարկերի տեսուչ):

12. Բեմարի ֆեթթերդար — թիմարների հաշվետար պաշտոնյա:

13. Չամուշներ ֆեթթուդա և էմին — այդ դարաշրջանում շավուշները սպաների պաշտոն էին կատարում: Չավուշների ֆեթթուդան և պետք ավելի բարձրաստիճան անձնավորություն լինելով, էյալեթի բոլոր շավուշների ղեկավարն էր համարվում:

14. Ալայի բեյ — այդպես էր կոչվում ամբողջ էյալեթի սիփահիների պետը: Պատերազմի ժամանակ էյալեթի ղորքերը հավաքվում էին ալայի բեյի դրոշի տակ և շարժվում նրա հրամանով:

15. Չեհիբադի — շավուշը՝ դործ է անում (այդ դարաշրջանում) սերֆերը, բաշբուլ, սալար տերմիններին համանիշ իմաստով: Ոչ կանոնավոր զինվորական մասերի ղեկավարը, գլխավորը, հրամանատարը: Չերի՝ զինվոր (ասքեր), այս բառից կազմվեց ենիչերի (նոր զինվոր):

16. Վալիդե խասի — վալիդե՝ բառացի նշանակում է մայր: Վալիդե կոչվում էին սուլթանների հարազատ մայրերը, Վալիդե խասին՝ վալիդին հատկացված խասը:

17. Բոյբեյի — այսպես էին կոչվում փոքր աշիրթների (ցեղերի) պետերը:

18. Յուրթլուֆ և օջաֆլըֆ — այդպես էին կոչվում այն հողերը (գլխավորապես պետության սահմանների վրա). որոնք կառավարվում էին պետության կողմից նշանակված հատուկ մարդկանց կողմից: Վերջիններս պարտավոր էին պահպանել երկրի սահմանները և իրենց կողմերում փաղիշահական բանակի ռազմական գործողությունների ղեկավարում միանալ սերասքերի բանակին: Այդ հողերը ժառանգաբար անցնում էին նրանց որդիներին կամ ընտանիքի անդամներին:

19. Ռուզնամեջի — բառացի՝ օրագրություն կազմող. այդպես էին կոչվում ամենօրյա դեպքեր արձանագրողները:

* Այս և հետագա մի շարք վարչական ու տնտեսական պաշտոնների անունները տալիս ենք թուրքական ձևով, որովհետև թարգմանությունը դժվարհասկանալի չլիներ:

20. Մալ դեֆրեդատը — էյալեթի ելևտական դործերի (ֆինանսների) կառավարչը:

21. Վանը հեղինակն անվանում է սեղդի-իման (հավատքի պարիսպ):

22. Էրզրումի սանջաքների քանակն ու թվարկումը այստեղ ճիշտ չի տրված: Զեյթին իր «Ուղեգրության» 11 հատորում խոսելով այդ մասին, նշում է 12 սանջաք՝ Կարահիսար-ի Շարքի, Քղի, Բասեն (Փասեն), Իսպիր, Խնուս, Մալազկերտ, Թեգման, Կուղիջան, Թորթում, Մժնկերտ, Մամրվան, Էրզրում:

23. Ենիշերիների աղա — ամրոցը ենիշերիական բանակի պետը, որը մեծ հեղինակություն ու իրավունքներ ուներ:

24. Նիշանջի բաշի — ենիշանջիներ կոչվում էին օսմանյան կառավարության այն բարձրաստիճան պաշտոնյաները, որոնք փաղիշահի կողմից տրված ֆերմանների և բերաթների վերևում քուրա (փաղիշահին հատուկ դրոշմ) էին դրոշմում, այս կերպ ասած՝ պետական քարտուղարի պաշտոն ունեին: Դրանց զլխավորը նիշանջի բաշի էր կոչվում:

25. Կափուջի բաշի — կափուջի նշանակում է ղոնապան: Սուլթանի պալատում կափուջիները ավելի բարձր համարում ունեին, նրանք պահում էին փաղիշահի ասպանդակը և արքունական բարապանի պաշտոնն էին վարում: Այն ծառայության պետը կոչվում էր կափուջի բաշի: Կափուջի բաշիությունը արքունական բարձր աստիճաններից էր համարվում:

26. Միրախուր — փաղիշահական ախոռապետ:

27. Ջաշնիգիր բաշի — ջաշնիգիր կոչվում էր փաղիշահական արքունիքի ու տեղեկների որակը և համը ստուգող հատուկ պաշտոնյա: Ջաշնիգիր բաշի՝ այլ պաշտոնյաների պետը:

28. Մյութեֆերիֆա — բառացի նշանակում է տաբեր, զանազան ծախսեր: Արքունիքի զանազան (նախապես տեսակն ու քանակը որոշված) ծախսերի հատուկ պաշտոնյա:

29. Շաբըր բաշի — չաբըր՝ գորշ բազմ. չաբըրջի էին կոչվում պալատական այն ծառայողները, որոնք թռչունների որսի ժամանակ գորշ բազեններ (չաբըր) էին բռնում: Չաբըրջի բաշի՝ դրանց զլխավորը, պետը:

30. Սիլահդար աղա — սիլահդար էին կոչվում սիլահդահի ևսամ մեղվորների զենքերը պահպանողները և կառավարիչները: Դրանց պետը (արքունի պալատում) կոչվում էր սիլահդար աղա:

31. Աջ ուլուֆեջի — ենիշերիական կազմակերպության մեջ ուլուֆեջիները որոշ զինվորական, խումը էին կազմում և պատերազմի ժամանակ մի մասը բանակի աջ, իսկ մյուսը՝ ձախ կողմում գտնվելու պատճառով կոչվում էին աջ ուլուֆեջիներ և ձախ ուլուֆեջիներ:

32. Ձախ դուրեբա աղաներ — զուրեբա՝ դարիբ բառից, պանդուխտ՝ զուրեբա էին կոչվում ենիշերիական զինվորների այն խմբերը, որոնք հավաքվել էին Ստամբուլից շատ հեռու վայրերից: Սրանք էլ բաժանվում էին աջերի և ձախերի, որոնց պետերը կոչվում էին դուրեբա աղաներ:

33. Սեբբան բաշի — սեբբան կոչվում էին ենիշերիներին կցված հատուկ զորամասերը: Սեբբան բաշի՝ այդ զորքերի պետը, աղան:

34. Յայա բեյի — ենիշերիները հետիոտն զորամասերը կոչվում էին յայա: Յայա բեյի՝ այդ զորամասերի պետը:

35. Ջեբելու (կամ ջերեյի) — ըստ որոշ պանոնների և նորմաների, թիմարի և զեաանթի տերերի կողմից տրված հետեակ և լավ զինված զինվորները կոչվել են ջեբելու:

36. Կըլըջ — բառացի սուր: Կըլըջ էր կոչվում թիմարի և զեամեթի եկամտի յուրաքանչյուր 3000—6000 ափսոս: Կըլըջ հաֆֆը (սրի իրավունք) էր համարվում թիմարի և զեամեթի եկամտի այն մասը, որն անմիջականորեն վերաբերում էր թիմարի և զեամեթի տերերին:

37. Թեզֆերեով և առանց թեզֆերեի — թեզֆերե կոչվում էր այն պաշտոնական թուղթը, որը կառավարության կողմից, իբրև հպատակության փաստաթուղթ (անձնագիր), տրվում էր արհեստավորներին, կալվածատերերին և այլն: Թիմարի տերերը նույնպես ստանում էին այդ պաշտոնական թուղթը:

38. Էշֆինջի — պատերազմի գնացող սիփահի զինվոր:

39. Մեկլեյեր — մեծ կազիի (կադի) կրօնական աստիճանը և նրա կադիության շրջանը: Տվյալ ժամանակաշրջանում քաղաքի շարիաթական վարչությունը:

40. Ջամի և մեսչիդ — ջամին ավելի մեծ է լինում, ունի մինարեի և մինարե: Այստեղ կատարվում է ուրբաթ օրվա նամազը և խոթբե է կարդացվում: Մեսչիդը ավելի փոքր է և առանց մինարեի:

41. Դար-ուլ-կուրա — նվիրական կուրանի (ղուրան) ընթերցանության վայր, դպրոց: Դար-ուլ-հատիս — նվիրական մարգարեի (Մուհամմեդ) հատիսները՝ խոսքերը, կարդալու և ուսումնասիրելու վայր, դպրոց:

42. Սեբիլխանե — ճանապարհների և հրապարակների վրա հատուկ շենք, որի պատուհաններում անցորդների համար մշտապես խմելու ջուր էր լինում:

43. Ասես բաշի — ոստիկանական գիշերային հսկողության պետը, որն իրավունք ուներ կասկածելի մարդկանց ձերբակալել, տները խուզարկել և շարիաթի օրենքով մահվան դատապարտվածներին սպանել:

44. Սուբաշի, սուբաշիություն — սուբաշիները ջրի և ոռոգման կարիք ունեցող վայրերում հսկում էին խմելու և ոռոգման ջրերի բաժանման և կարգավորման դործը: Օսմանյան պետության սկզբնական շրջանում, սուբաշիները կարգապահությանը հսկող լայն իրավունքներ ունեցող հատուկ պաշտոնյաներ էին: Հետագայում այդ պաշտոնը կոչվեց քաղաքային մյուֆեթիշ (հսկող, քննող): Սուբաշիություն՝ սուբաշիի իշխանությունը և այդ իշխանության վարչական շրջանը:

45. Աջեմի օղլաններ — այն անշահափառ զինվորներն էին, որոնցից պատրաստվում էին ենիչերիական բանակի գլխավոր կադրերը: Աջեմի՝ բառացի նշանակում է անփորձ: Աջեմի օղլանների մեծամասնությունը կրթություն ստանալով կազմում էր ենիչերիական բանակի հիմնական մասը: Մյուսներն, աշխատում էին նավերում, դղյակներում և իբրև որակյալ բանվորներ՝ ջամիների կառույցներում:

46. Լաղըմջիներ — պատերազմի ժամանակ բերդերի տակ ստորերկրյա անցքեր փորողներ և պայթեցնողներ:

47. Չիֆթչի — հողամշակությամբ զբաղվող, երկրագործ:

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

1. Էյրի (հունդարերեն՝ Eger, գերմաներեն՝ Erlau) — էյրին գավառական կենտրոն է և ամուր բերդաքաղաք Ավստրիայում: Այս բերդը դրավել է սուլթան Մուհամմեդ III-ը 1005 (1596) թվականին: Սուլթանը ավստրիացիների հաթվան բերդի վերագրավման ժամանակ իսլամական զինվորների լրիվ բնաջնջման փոխարեն, սրի է քաշում էյրիում դտնվող բոլոր ավստրիական զինվորներին:

Օսմանցիների իշխանության շրջանում էյրին առանձին էյալեթի կենտրոնն է եղել: էյրի սուլու՝ էյրիի միջով հոսող գետ:

2. Սուլթան Ուզուն Հասան — իսկական անունը էբու-ուլ- Նեսր Մուզաֆերեդդին է: Իրանի և Քուրդիստանի իշխողներից էր և պատկանում էր Ակ կոյունլի թուրքմենական ցեղին: 857 (1453) թվականին կարա կոյունլիներին դերիշխող Ջանանգիրի գեմ մղված պատերազմում նրան պարտության է մատնել և գրավելով նրա երկրի մեծ մասը՝ Դիարբեքիրում սուլթանություն հայտարարել: Սուլթան Ուզուն Հասանը վենետիկցիների և Կարամանի էմիրի զորքումով պատերազմում է օսմանյան երկրի գեմ և գրավում էրզրումը, Բայրուրը և Երզնկան: Սակայն սուլթան Մուհամմեդ II Ֆաթիհը 878 (1473) թվականին հարյուր հազարանոց բանակով ջախջախում է Ուզուն Հասանի բանակը: Ուզուն Հասանը ստիպված հաշտություն է կնքում: Հետագայում Ուզուն Հասանը գրավում է Վրաստանը: Մահացել է 883 (1478) թվականին:

3. Ֆարին, էբու-էլ-Ֆեթհ, բառացի նշանակում է գրավող, նվաճող: Այս տիտղոսը տրվել է Ստամբուլը գրավող սուլթան Մուհամմեդ II-ին:

4. էվ. Չելեբիի այս և նման բազմաթիվ «ստուգաբանությունները» բռնազբոսիկ են և անհիմն:

5. Բարեգործական էվկաֆը — (էվկաֆը վակֆի հոգնակին է): Վակֆ էին կոչվում այն հողերն ու անշարժ կալվածները, որոնք իրենց տերերի ցանկությանը և շարիաթական կարգով հատկացվում էին բարեգործական նպատակներին: Ջամիների և մզկիթների վակֆերը շատ մեծ էին: Վակֆերը հատկացվում էին նաև մեդրեսաներին: էվկաֆի հյուսմայուն էին կոչվում փաղիշահների կողմից տրված և հատկացված հողերն ու կալվածները: էվկաֆ նեզաբեթի կոչվում էր այն մինիստրությունը, որը հսկում էր փաղիշահական վակֆերին և բարեգործ մարդկանց կողմից ջամիներին ու մեդրեսաներին հատկացված վակֆերի դործերի վրա:

6. Ներկայումս Ակչե Աբազ կադայի (գավառ), կենտրոնն է Փուլթա նավահանգիստը:

7. Խաբեթի էֆզուն — ըստ էվ. Չելեբիի բռնազբոսիկ ստուգաբանության թարեր՝ ուրախություն, հրճվանք, էֆզուն՝ առատ, շատ: Այստեղից էլ՝ ուրախության և հրճվանքի վայր:

8. Թաբեթի-գեն — բառացի՝ կանացի ուրախություն:

9. Նրկու թուղ — թուղ կոչվում էր այն հատուկ նշանը, որը պատրաստվում էր ձիու պոչի մազերից: Հնում օսմանյան վեզիրներին և փաշաներին, ըստ իրենց աստիճանի, տրվում էին 1, 2 և 3 թուղ, որի համար էլ նրանք կոչվում էին՝ մեկ, երկու և երեք թուղով փաշաներ:

10. Արփալըֆ — ուկմաններին և բարձր պաշտոնյաներին փողով կամ մթերքով տրված թոշակ, հատկացում: Որոշ էյալեթներ և երկրներ «արփալըֆի կարգով» տրվում, շնորհվում էին վեզիրներին և փաշաներին:

11. Ընկույզի եկամուտ — Տրապիզոնի և առհասարակ Սև ծովի այդ շրջանում կաղինի և ընկույզի մշակությունը տարածված և դարգացած լինելով, Տրապիզոնի իշխողների եկամտի մեջ ընկույզի (և կաղինի) եկամուտը կարևոր տեղ էր գրավում: էվ. Չելեբիի այդ ականարկը ցույց է տալիս, որ Տրապիզոնի էյալեթում այդ մշակությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել նաև XVII դարում:

12. Գրանցում (թահրիր) — օսմանյան կայսրության մեջ քանդակի (աշխարհահամարի) կարգը գոյություն է ունեցել վաղ ժամանակներից: Մանսուրի Զադի

Մուսթաֆա Նուրի փաշան իր հայանի «Նեթաիջ-ուլ-վուկուաթ»* զրքում նշում է, որ «Նոր երկրներ և շրջաններ գրավելուց անմիջապես հետո, տեղի էր ունենում գրանցում (թահիր), որով որոշվում էր ամեն գյուղի տասանորդի եկամուտը և բնակչությանը, ըստ տների (խանե), ինչպես նաև ամեն կաղայի առանձին, կամ կոլեկտիվ օգտագործված անտառների և արոտատեղիների քանակը: Այսպես, եթե մի սանջաք հարյուր բեռ ակշի տասանորդի եկամուտ ունենար, նկատի առնելով, որ տվյալ շրջանը ունի դիրլիների բոլոր տեսակները, վերոհիշյալ հարյուր բեռից 20 բեռը համարվում էր խաս, 10-ը՝ զեամեր, 40-ը՝ բիմար, 20-ը՝ էվկաֆ, 10-ը՝ օջաֆլըֆ և յուրքլուֆ: Նման գրանցում տեղի է ունեցել նաև 1003 (1624—26) թվականին Վրաստանի վիլայեթում, որի հիման վրա կաղավել է Վրաստանի վիլայեթի մանրամասն դեֆթեր»** ասունով պատմական փաստաթուղթը, որը պահվում է Թրիխսիի պետական թանգարանում:

13. Բոյրեյի — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 17:

14. Մյուհրեսիբ — քաղաք ներմուծվող ու վաճառվող մթերքներից, իրերից չրինական տուրք ստացող պաշտոնյա: Մյուհրեսիբ աղա՝ այդ պաշտոնյաների պետք, գլխավորը: Արրասյանների ժամանակ քաղաքի կարգապահության, կշիռների և չափերի ճշտությանը հսկող պաշտոնյան կոչվում էր նաև իհթիսարջի:

15. Լազգի, լազ — ըստ էվ. Չելերիի Տրապիզոնի արևելքում, Գեզգի լեռան շուրջը ապրող ժողովուրդը գեզգի, կամ աղավաղված ձևով լազգի (լազ) է կոչվում: Սակայն, ինչպես հայտնի է, ընդունված է այդ ցեղը լազ անվանել: Սև ծովի հարավ-արևելյան ափին Ճորոխ գետի և Տրապիզոնի միջև ընկած երկրամասը կոչվում է Լազիստան:

16. Կլիմա (իլիմ) — հնագույն աշխարհագրական կարգով երկրագնդի բնակեցված քառորդ մասը, հասարակածից մինչև հյուսիսային բևեռ, բաժանվում էր 7 կլիմայական գոտիների: էվ. Չելերին առանձին երկրների, վայրերի և քաղաքների կլիման որոշելիս նկատի ունի վերոհիշյալ բաժանումը:

17. Սիջիլ — այն հիմնական դեֆթերն է, որի մեջ արձանագրում են դատարանի կողմից հաստատված որոշումները և պայմանագրերը:

18. Ոսկեդրոշմի արհեստ — իրերի վրա ոսկյա թելերով գեղազարդելու արհեստ:

19. Դրոշմ — (բնագրում՝ Սիքքե) վոդերի և դիրհեմների (կշռաքարերի) վրա խփված կնիք (դամդա):

20. Դեաք կամ դևիք — թանաք և դրիշ տեղավորելու հատուկ սարք — որ կրել են մեջքին՝ ղուտկատեղում:

21. Ռիֆդան — գրության վրա թանաքը շորսցնելու համար գործածվող և մի կողմում մանր անցքեր ունեցող տուփ, որի մեջ կա հատուկ ավազափոշի:

22. Կարանֆիլե — խմիչք պատրաստված մեխակից:

23. Միսֆեր — մուսկաթ, մշկահոտ խմիչք:

24. Նազիլի — Թուրքիայի քաղաքներից՝ Իզմիրի էյալեթում:

25. Քեֆե — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 8:

26. Խամսին — բառացի՝ հիսուն: Ըստ հնում ընդունված կարգի, ձմռան 40 օրյա (էրրային) ժամանակամիջոցին հետևում էր 50 օրյա շրջանը, որը խամսին էր կոչվում:

منصوری زاده مصطفیٰ، باشا، نثار علیج الرفوعات
دفتر مفصل ولایت کورجیستان

27. Զիրիտ — ջյունտելի անունով հայտնի զինվորական խաղերից մեկը, որն օսմանյան բանակում գոյություն է ունեցել գեոևս սուլթան Յըլգըրըմ Բայազիդի ժամանակից: Զիրիտի խաղին մասնակցող զինվորները, ընդարձակ տարածության վրա, կատաղի ու չվարժեցված ձիեր էին հեծնում և սովորում սուր ու տեղ գործածել: Ավելի ուշ այդ խաղերը տարածվեցին Ստամբուլի տարբեր շրջաններում:

Քուրբական պատմագիրների ասելով, այդ խաղերով զբաղվող զինվորներն էլ հառնում են օսմանյան հեծելազորի հիմքը:

Հետագայում, ջիրիտի խաղը տարածվում է նաև քաղաքների կառավարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների և ժողովրդի բարձր դասերի շրջանում: Քաղաքներում ջիրիտի համար կային հատուկ հրապարակներ, որոնք հարմարեցված էին այդ խաղին:

28. Զորբաջի — ենիչերիական բանակի վաշտապետը (յուզբաշի) կոչվում էր շորբաջի: Ամեն մի ենիչերիական վաշտում՝ հրամանատարի իրավունքով, մի շորբաջի կար: Զորբաջիները ունեին իրենց հատուկ տարազը:

Զորբաջին այլ իմաստներ էլ ունի. քրիստոնյա վաճառականները և երեւելի անձնավորություններն էլ էին շորբաջի կոչվում: Գյուղերում շորբաջի էին կոչվում հյուրեր ընդունող մուխթարները և արքակալները (ծերերը):

29. Ազաֆի աշավանֆը — Աղաք (Աղով) բերդի վերագրավման համար 1052 (1641) թվականին տեղի ունեցած պատերազմը էվ. Չելեբին անվանում է սրբազան պատերազմ (ղազա): Մասնակցելով այս պատերազմին էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է այն:

Աղաքը (Աղով) գտնվում է Ազովի ծովի հյուսիս-արևելյան ափին, Դոն գետի հետարերանից 10 կիլոմետր դեպի հյուսիս: Բերդը գրավել էր սուլթան Ֆաթիհը: Աղաքը 162 տարի օսմանցիների իշխանության ներքո մնալուց հետո, 1042 (1632) թվականին օգտվելով Ղրիմում տեղի ունեցած խառնակությունից Դոնի կազակները գրավում են Ազովը: Ավելի ուշ՝ 1052 (1642) թվականին օսմանցիները Ազովը վերագրավելու առաջին անհաջող փորձից հետո, կազակները գրավում են բերդաքաղաքը, վերաշինում և Ազովում պահպան զինվորներ են նշանակում:

30. Ֆաշե — թուրքերը Ռիոն գետը անվանում էին Ֆաշե:

31. Օսմանյան պատմության մեջ Աբխազիան կոչվում է Աբազա: Այդպես են կոչվում նաև Աբխազիայում ապրող բազմաթիվ ցեղերը:

32. Կուրեյշական ցեղ — Արարական թերակղզում, Հիջազի շրջանում ապրող և իշխող հնագույն ցեղը կոչվել է կուրեյշական ցեղ, այդ ցեղին պատկանողները՝ կուրեյշիներ: Մինչև իսլամի ծագումը Հիջազի զլխավոր քաղաք Մեքքան կուրեյշական ցեղի ձեռքումն է եղել: Մուհամմեդը նմանապես եղել է կուրեյշիներից:

33. Քանի որ էվ. Չելեբին և այլ թուրք պատմագիրներ իրենց երկերում, ընդհանրապես գործ են ածում լուսնային տարվա ամիսները, այստեղ բերում ենք այդ ամիսները.

1. Մուհարրեմ

2. Սաֆեր

3. Ռեբի-ուլ էվվել

4. Ռեբի-ուլ ախրը

5. Զեմազիյե-էվվել

6. Զեմազիյե-ախրը

7. Ռեջեբ

8. Շարան

9. Ռամազան

10. Շեվվալ

11. Զիլգատե

12. Զիլհիջե:

էվ. Չելերին և թուրք պատմագիրները գործ են ածում հիշրեթի թվականները և իսլամական լուսնային ամիսները: Ներկա աշխատության մեջ մենք գրեթե միշտ հիշրեթի թվականների կողքին նշում ենք նաև համապատասխան եվրոպական տարեթվերը: Քանի որ դժվար է (տեխնիկական տեսակետից) հիշրեթի տարեթվերի հետ միասին նշել նաև իսլամական լուսնային ամիսներին համապատասխանող եվրոպական ամիսները և ամսաթվերը, խորհուրդ ենք տալիս անհրաժեշտության դեպքում օգտվել այդ նպատակով կազմված և 1940 թվականին Հ. Ա. Օրբելու խմբագրությամբ լույս տեսած շատ արժեքավոր աշխատությունից:

Иосиф Орбели. Синхронические таблицы для перевода исторических дат по хиджре на европейское летоисчисление.

1961 թվականին լույս տեսավ նաև երկրորդ հրատարակությունը*:

34. Ամալեֆե կամ Ամլաֆ ցեղը արարական հնագույն ցեղերից է: Վերին աստիճանի կատաղի, բարոյապես քայքայված և ավազակարար ցեղ է եղել: Նմանից արտաքսվելով տարածվել են զանազան վայրեր: Սրանցից սերվել են Բահրեյնում, Օմանում ու Մեդինայում ապրողները և կոչվել ջասիմներ: Ամալեթ ցեղի մի քանի խմբեր մեր թվականությունից երկու հազար տարի առաջ գաղթել են Եգիպտոս, որտեղ իշխել են մի քանի հարյուր տարի: Իշխել են նաև Ասորիայում: Հետագայում, մի շարք խռովությունների և պատերազմների հետևանքով, Ամալեթ ցեղը տարրալուծվել է այլ արաբական ցեղերի մեջ:

35. Դար-ուլ-մելիֆ, դար՝ արաբերեն նշանակում է վայր, տեղ, հիմնարկություն, մելիթ՝ վեհապետ, արքա: Դար-ուլ-մելիթ՝ արքայանիստ վայր, մայրաքաղաք:

36. Խուրբե կառղալ և փոզ կտրել — ուրբաթ օրվա և բայրամի (իսլամական տոն) նամազների ժամանակ ջամիում խաթիրի կարդացած աղոթքը, որը կազմված է Ղուրանի որոշ այբթներից և հադեսներից: Խուրբում հիշվում է նաև իսլամական խալիֆայի (սուլթանի) անունը: Իր անունով խուրբե կարդալ տալը և փոզ կտրելը համարվում էր սուլթանության և գերիշխանության հիմնական արտահայտություններից մեկը:

37. Խաս սաուայ, արքայական պալատ:

38. Այան, էրաֆ, ուլեմա, սյուլեհա — էվ. Չելերին հաճախ հիշատակում է քաղաքների բարձր դասերի վերահիշյալ ներկայացուցիչներին:

Այան — բառացի նշանակում է երևելի, հայտնի: Այան էին կոչվում քաղաքների ավազանիները (ոչ հոգևորական և ոչ զինվորական դասերից): Այան նշանակում է նաև ծերակուտական: Մեջլիսի այան ծերակույտ, սենատ:

Էրաֆ — շերիֆ բառից, ազնվացեղ, ազնվական:

Ուլեմա (հոգ. ալիմի) — իսլամի աստվածաբանության և իրավագիտության գիտնականներ, որոնք ունեին իրենց հատուկ տարազն ու աստիճանը:

Սյուլեհա — սալիհ բառից, երկյուղած, առաքինի և բարեպաշտ, աղոթքով և ծոմապահությամբ ապրող հավատացյալ անձինք:

39. Ջելալի — բառացի նշանակում է ապստամբ, ըմբոստ, ավազակ: XV

* Հիշրեթի թվականներին համապատասխան եվրոպական տարեթվերը տվել ենք մեր «Թուրքական աղբյուրները...» աշխատության I հատորում, էջ 339—348.

դարում Թուրքիայում լայնորեն տարածված գյուղացիական ապստամբական շարժում։ Այդ շարժման ղեկավարներից էին Կարա Յաղըչին և Դելի Հասանը*։

40. Այս գետը ներկայումս կոչվում է Քիլվեթի գետ, որը հոսում է Կարահիսար-ի Շարքիի կողմից։

41. Բեդիսուան (կամ բեզիստան) — ծածկված ու պարսպապատված հատուկ շուկա, որտեղ թանկարժեք իրեր, ղենքեր ու գոհարեղեններ են վաճառվում։

42. Քանլի փունար — արյունոտ աղբյուր։

43. Լոմա — բառացի՝ պատառ։ Մահացածների հիշատակին բաժանված փոքրիկ թխվածքը կոչվում է լոմա։

44. Հուրա — Իլիջայի աղավաղված ձևը, որ նշանակում է տաք աղբյուր, ջերմուկ։

45. Նեդիմ — բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, ինչպես նաև փաղիշահին ղվարթ պատմություններով զրադեցնողը կոչվում էր նեդիմ, իսկ պաշտոնը՝ նեդիմություն։

46. Ակչակոյունլու — կամ Ակ կոյունլի և Կարա կոյունլի։ Թուրքմենական աշիրեթական իշխանությունների գերդաստաններ են, որոնք XV դարում ստեղծել էին րավականաշափ ուժեղ պետություններ։ Կարա կոյունլի էին կոչվում, որովհետև սրանց զորակալի վրա սև ուխարի (կարա կոյուն) պատկեր կար։ Ակ կոյունլիները հայտնի էին նաև Բայենտուրյան անունով։ Կարա կոյունլիները 819 (1407) թ. զրավեցին Աջեմիստանը (Իրանը), սակայն 50 տարի հետո նրանց իշխանությունը խորտակվեց Ակ կոյունլիների ձեռքով։ Ակ կոյունլիների իշխողներից ամենահայտնին է եղել սուլթան Սուլուն Հասանը (տե՛ս «Ուղեգրության» II հատորի երկրորդ ծանոթագրությունը)։

47. Աբազա փաշա — Աբազա Մուհամմեդ փաշայի մասին է խոսքը, որը վեդիրության աստիճանով էրզրումի վալի եղած ժամանակ, երբ իմանում է Ստամբուլում ենիչերիների անկարգությունների և ապստամբության մասին, ոչնչացնում է էրզրումում եղած բոլոր ենիչերիներին, ապստամբություն բարձրացնում և մեծ բանակով շարժվում է Ստամբուլի վրա, լուծելու համար ենիչերիների ձեռքով նահատակված սուլթան Օսմանի արյան վրեժը։ Անկարայում Աբազա փաշայի դեմ դուրս է գալիս Ջալե Ջադե Մուհամմեդ փաշան, որը թեև Աբազա փաշային վերջնական պարտության չի մատնում, սակայն խոչընդոտում է նրա տուաջխաղացումը Ատամբուլի վրա։ Երկու տարի հետո, 1032 (1622) թվականին Կեսարիայում Աբազա փաշան ներման է արժանանում և այգալիսով նրա ապստամբական շարժումը լիկվիդացվում է։ (Մանրամասնությունները տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները...», հատ., I, էջ 82—85)։

48. Սմիսար — ներկա անունը Սամսատ է։

49. Կալայի-Լի-Ռումի — Ուրֆայի սանջաքին ենթակա Ռում-կալասին է Հալեպի վիլայեթում։

50. Ջենենբ-փունարի — զրախտի աղբյուր։

51. Քիլե — հացահատիկի քանակության չափ Անատոլիայում, որը շրջաններին համապատասխան փոփոխության էր ենթարկվում։

* Ջելալիների ապստամբական շարժման մասին մանրամասնությունները տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի... մասին» աշխատության I հատորում, էջ 82—85։

52. Ներուզ — բառացի նշանակում է նոր օր: Հին Արևելյան օրացույցներում Ներուզը, այսինքն, հին առնարկով մարտի 9-ը համարվում էր նոր տարվան և զարնան սկիզբը:

53. Սաղամանդր — թուրքերեն՝ Սեմենտեր, իրանական առասպելի համաձայն Սաղամանդրը կրակի մեջ ապրող մի առասպելական կենդանի է:

54. Չոբան Քյոփրյուսի — հայտնի Հովիվի կամուրջ:

55. Այստեղ է՛վ. Չելեբին թույլ է տալիս աշխարհադրական անճշտություն, փոխանակ նշելու, որ Ջանդուն թափվում է Արաքսի մեջ, դրում է, թե Արաքսն է թափվում Ջանդուի մեջ և բացի այդ անճշտորեն Ջանդուն՝ հիշատակում է Քուռ դետի հետ միասին: Ուղեգրության խմբագրի և հրատարակչի ուշադրությունից և՛ վրիպել են այդ անճշտությունները:

56. Ուլֆիլիսե — էջմիածինն է:

57. Բախթ Նասաբ — նաբուգոդոնոսորն է:

58. Տե՛ս այս գլխի 55-րդ ծանոթագրությունը:

59. Ջերի, Ջաֆերի, Կադերի — իսլամական կրոնի աղանդավորներ, որոնք հիմնել են նույն անուններով հայտնի աղանդները: Այսպես, Ջաֆերիները հետևում են շիի դավանանքի այն աղանդին, որ հիմնել էր Իմամ Ջաֆերը: Ջերիները պատկանում էին մարդկային կամքը ուրացող Ջերրիյե աղանդին: Կադերի աղանդի հիմնադիրը՝ Աբդյուլ Կադեր Իլիանին է եղել: Այս աղանդին հետևողները ջերրիներին հակառակ տեսակետներ ունեին: Այս և մի շարք այլ աղանդներ տարածված էին Իրանի շիիների դավանանքին հետևողների մեջ:

60. Նաֆշի ջիհան — բառացի նշանակում է աշխարհի նկար:

61. Թուխլեմուն — արաբերեն՝ քամելիոն: է՛վ. Չելեբին գործ է ածում բազմադույն, գունագեղ իմաստով:

62. Մյունշի — մատենագիր:

63. Շահ-էֆրասյաբ — Փիշգադյան թուրք իշխանավորներից է: Հարձակվել է Իրանում իշխող Մենուշեհի վրա և նրան փախուստի մատնել: Սակայն, հետագայում հաշտություն է կնքել Ջիհուն գետից այն կողմը գտնվող երկրներն իրեն մնալու պայմանով: Ավելի ուշ, Իրանի վրա է հարձակվել և մեծ ավերումների և կոտորածների պատճառ դարձել: Ի վերջո էֆրասյաբը Ջալ-իբնի Սամ խանի կողմից պարտության է մատնվել և փախուստի դիմել:

64. Մոլուրյալ շահ (Շահ-գյումրահ) — թուրք պատմագիրները իսլամական երկրորդ հիմնական՝ շիի դավանանքին պատկանողներին (իսլամական կրոնի տեսակետից) մոլորված են համարում: Այդ պատճառով, երբ խոսում կամ գրում են Իրանի շահերի մասին, առհասարակ գործ են ածում մոլորյալ ածականը:

65. Շաֆիի — իսլամական դավանանքներից մեկը:

66. Փեշե — մանուկ, ձագ:

67. է՛վ. Չելեբին Կուր գետը միացնելով Թերեբին թույլ է տալիս աշխարհադրական կոպիտ սխալ:

68. է՛վ. Չելեբին Թավրիդի և պարսկական քաղաքների վարչական պաշտոնների անունները տալիս է պարսկական ձևով, որոնք հաճախ տարբերվում են թուրքականից: Այսպես, պաշտոնների շարքում հիշվում է շեյխ-ուլ-սադաթ, սեյիդների շեյխ, որն համապատասխանում է թուրքականի շեյխ-ուլ-իսլամին: Այնուհետև՝ քալանթար, մունշի՝ բարտուղար, զարուղա՝ ոստիկանապետ, կափուջի՝ բաշի՝ կարգապահությանը հսկող պաշտոնյաների պետը, յասաուլ-ադա՝ խանի թիկնապահների պետ և այլն:

69. Բեֆյար-խան — ամուրիների պանդոկ:

70. Նշանակում է ջանք է գործադրում երկու կարևոր խնդիր իրագործելու ուղղությամբ:

71. Էսֆի շեֆիր — հին քաղաք:

72. Զանգի, Արագ և Կուր գետերի մասին — ինչպես ծանոթագրություններում նշել ենք, այս գետերի մասին էվ. Չելեբիի պատկերացումները ճիշտ չեն: Թե էվ. Չելեբին և թե այլ թուրք պատմագիրներ Զանգին համարում են «մեծ և զրծ-վարանցանելի» գետ: Այդ որոշ չափով կարող է ճիշտ համարվել, երբ նկատի առնենք XVII դարի տեխնիկան (ոազմական և առհասարակ): Իսկ, երբ էվ. Չելեբին Արաքսը (Արագը) թափում է Զանգի գետի մեջ, կամ հիշում է Զանգի-Կուր գետերը միասին, դա անշուշտ կոպիտ աշխարհադրական սխալ է: Թե ինչպես այդ սխալները վրիպել են էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» խմբագրի և հրատարակչի ուղեգրությունից, որոնք հաճախ տալիս են որոշ ծանոթություններ և ուղղումներ, դա անհասկանալի է:

73. Հավանաբար Մինգեշաուրի աղավաղված անունն է:

74. Այս և հաջորդ երկիր (ulke) բառերը գործ են ածվում գյուղ, վայր իմաստով:

75. Ֆարիճեն — հանգուցյալների համար կարգացված հոգեհանդիստի իսլամական աղոթքը:

76. Կասաբա — գյուղաքաղաք:

77. Մահանի երկիրը — Իրանի Կերման էյալեթի մի գյուղաքաղաքի անունն է: Հստ թուրքական [օսմանյան] ավանդությունների, օսմանցիների նախնիներից մեկը՝ էրթուղուլի հայրը՝ Սուլեյման Շահը, Անատոլիա գաղթելուց առաջ իշխել է Մահան անունով երկրում:

78. Հեյնաթի դաշտը — Ռուսաստանի հարավում, Վոլգա և Դոն գետերի միջև ընկած դաշտավայրը թուրքական աղբյուրներում կոչվում է Հեյհաթի դաշտ: Այստեղ ապրող թուրքական ցեղերը XI—XII դարերում հիմնեցին Կրիչաքների պետությունը:

79. Խարալ — Չինաստանում, Դեղին գետի հյուսիսում ընկած երկիր է, որտեղ թուրքական ցեղեր են բնակվում: Արևելյան թաթարներից յուրիները, այս երկիրը նվաճելով մի խանություն են կազմել, որի հետևանքով Չինաստանը երկու մասի է բաժանվել, հարավային մասը կոչվել է Չին, հյուսիսային՝ Խաթայ:

80. Խուրեն, Խարն կամ Խուրուն — Չինական Թուրքեստանի հնագույն անունն է, որը ընկած է Տիբեթի հյուսիսում և արևելքում: Սրա գլխավոր քաղաքներն են Քաշգարը և Ակ-սուն:

81. Ֆուդֆուր — հնում Չինաստանի կայսրին տրված տիտղոսներից է: Չինական ազնիվ հախճապակիից ամանները ևս Ֆադֆուրի են կոչվել: Ֆադֆուրի երկիր գործ է ածվել Չինաստան իմաստով:

82. Մոսկալունե — նաև Մոսկո, այսինքն Մոսկվա, մոսկվացի: Թուրքական պատմագիրները մոսկովուն, ընդհանրապես գործ են ածում ուս իմաստով:

83. Թելարին — կաշի:

84. Այստեղ, ինչպես նաև մի շարք տեղերում աշխարհի կողմերը սխալ են նշված, որը կարծում ենք, դալիս է ոչ այնքան էվ. Չելեբիից, որքան արտագրողներից և հրատարակիչներից: Դժվար է ենթադրել, որ էվ. Չելեբին չի կարողացել որոշել, թե Կուր գետը ծովն է թափվում ոչ թե Բաքվի հյուսիսից, այլ հարավից:

85. Էմաներ — Կասովարական առանձին վարչություն. օրինակ՝ մաքսի էմանեթ, քաղաքային էմանեթ և այլն: Էմին — կառավարիչ:

86. Նեճենգ փիլ գյուղի — փղի ականջով կոկորդիլոս:

87. Այստեղ, հավանաբար, տպագրական սխալի հետևանքով 2 անգամը դարձել է 20 անգամ:

88. էվ. Չելեբին իր «Ուղեգրության» մեջ բաղմիցս նկարագրում է Սև և Կասպից ծովերը: Այս ծովերը ստորերկրյա կապով միացած լինելու ավանդությունը, որ պահպանվել է մինչև մեր օրերը, այդ ժամանակաշրջանում չէր կարող չգրավել էվ. Չելեբիի ուշադրությունը: Նա իր «Ուղեգրության» I հատորում առանձին հատված է նվիրել Սև ծովին, նշելով, որ ջրհեղեղից առաջ Սև ծովը Ստամբուլի մոտ միացած չի եղել Միջերկրական ծովին: Նա նշում է նաև Սև ծովի այն ժամանակի դրաված ընդարձակ տարածության, նրա և հաղերի ծովի կամ Գիլանի և Դեմիր Կափուի ծովերի հետ միացած լինելու մասին: Ավելի հետաքրքիր տեղեկությունների շարքում նշում է, որ ինքը մասնակցելով Մոսկվայի արշավանքին, տեսել է, ինչպես թաթարական զինվորները Հեյհաթի դաշտում (տե՛ս ծանոթագ. 78) և որոշ վայրերում հողը փորելիս, ծովային կենդանիների մնացորդներ են դուրս բերել: Այս և նման խիստ արժեքավոր մտքերի և փաստերի հետ միաժամանակ էվ. Չելեբին հիշում և ձգձգված պատմում է մի շարք առասպելական դեպքերի և մարդկանց մասին, որը, — բնականաբար, բացատրվում է իր ժամանակի գիտական մտքի և գիտելիքների զարգացման ցածր մակարդակով:

89. Էջուլի պարիսպը — նկատի ունի շինական պարիսպը:

90. Ֆայի գետ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 30:

91. Էմիհներ — առաջին շորս խալիֆաներից հետո, Շամի-Շերիֆում (Դամասկոս) հիշրեթի 41 թվականին կազմակերպված առաջին իսլամական պետությունը կոչվեց Էմիհների պետություն: Այս պետությունը գոյություն է ունեցել 91 տարի, որին կառավարել են 14 փաղիշահներ: Կործանվել է 132 թվականին Աբբասյանների կողմից: Էմեի Աբդյուլ Մելեթի կողմից էնտելուսում (Անդալուզիա) հիմնած էմեիների մի այլ պետությունը իր գոյությունը շարունակել է մինչև հիշրեթի 423 (1031) թվականը:

92. Նեշիրվան — Իրանի Սասանյան շահերից է: Սա իր հոր՝ Կուբատի, և հռոմեացիների միջև տեղի ունեցած երկարատև պատերազմների հետևանքով քայքայված ևրկիրը վերաշինում է և 523 թվականին խաղաղության դաշնագիր կնքում: Սակայն, շատ չանցած, պատերազմական գործողություններ է սկսում և գրավում է Սիրիան, Կապադովկիան, Միջագետքը ու Հռոմեական կայսրության որոշ երկրամասերը և ստիպում է կայսրին տարեկան 30 հազար ոսկի տուրք վճարել: Առաջանալով դեպի Արևելք մի քանի երկրամասեր է գրավում Հնդկաստանից, ձեռք է գցում Դադստանը ու հաղերի ծովեզերքը և Դեմիր Կափուի շրջանում մի մեծ պարիսպ է կառուցում:

93. Միշին Մաջարիստան — Հունդարիան է:

94. Խոսքը Շերեֆ խան Բիթլիսի երկասիրության՝ «Շերեֆնամե»-ի մասին է: Այդ գիրքը, որ ավարտվել է 1005/1596 թվականին, ընդգրկում է Քուրդիստանի պատմությունը: Շերեֆ խան Բիթլիսին սերում է քրդական ուղեքի ցեղի պետերի ընտանիքից: Հայրը՝ էմիր Շեմսեդդին խանը, Քուրդիայից գաղթում է Իրան և ծառայության մտնում շահի մոտ: Շերեֆ խանը կրթություն է ստանում շահ Թահմասրի արքունիքում: Հետագայում նա Շահ Իսմայիլ III-ի կողմից նշանակվում է որպես Իրանի բոլոր քրդերի էմիր-ուլ-ումերա: 1578—1590 թվականների թուրք-իրանական պատերազմի ժամանակ Շերեֆ խանը անցնում է Քուրդիա: Սուլթան Մուրադ III-ը ժառանգական կարգով նրան խան տնտղոսով տալիս է Բիթլիսի սանջաքը:

«Շերեֆնամեն» երկու հատոր է և գրված է պարսկերեն: Քարվանվել է ֆրանսերեն և թուրքերեն: Ֆրանսերենը՝ Chéref-nameh ou histoire des Kourdes, par Cheref, prince de Bidlis: Հրատարակվել է երկու անգամ՝ Պետերբուրգում 1860 թվականին և Կահիրեում՝ 1931 թվականին:

95. Այստեղ աղավաղված է: Հավանաբար խոսքը վերաբերում է ավերված բերդերից բերված 170 թնդանոթներին:

96. Խուդա-խուր — Խուդա՝ աստված, խուր՝ բարի:

97. Հանեֆի (حنفي) և Շաֆիի (شافعي) դավանանքները — իսլամական հիմնական դավանանքներից առաջին և երկրորդն են, որոնք կոչվել են իրենց հիմնադիրների անունով (Իմամ էրու Հանիֆե և Իմամ Շաֆի):

98. Նայիրություն — նայիր՝ բառացի նշանակում է փոխանորդ, տեղակալ: Նայիր էր կոչվում կադիի փոխանորդը, այսինքն մի կադա (գավառ) արփալըքի կարգով (տե՛ս ծանոթ. 10) վերցրած կադիին փոխարինող անձը, որ կոչվում էր նայիր-ի կադա: Նայիրները, ինչպես և կադին, շարիաթական դատավորներ էին:

Նայիրություն՝ այդ պաշտոնը և նրա ընդգրկած շրջանն է:

99. Նեւրուդ՝ Ներուվդ — ըստ ավանդության Բաբելոնը նվաճող և այնտեղ իշխող արքաներից առաջինն է, որը կառուցել է Բաբելոնի աշտարակը: Ինչպես նգիպտոսի վեհապետներն են ստացել Փարավոն ընդհանուր անունը, այնպես էլ Բաբելոնում իշխողները կոչվել են Նեւրուդ: Բառացի նշանակում է կարծրասիրտ, դաժան և դժնադեմ անձնավորություն:

100. Կարա կոյունլի — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 46:

101. Դար-ուլ-քեդրիս, Դար-ուլ-հադիս և Դար-ուլ-կուրա — դար՝ վայր—տեղ, ուսումնարան: Սրանք իսլամական կրոնական ուսումնական հիմնարկություններ են, որտեղ սովորում և ուսումնասիրում էին ղուրանը, հադիսները՝ մարգարեի խոսքեր և ավանդություններ, և առհասարակ պատրաստվում էին կրոնական գործունեության: Այդպիսիները կոչվում էին Դար-ուլ-քեդրիս (ուսուցման վայր, դպրոց), դար-ուլ-հադիս (հադիսների ուսուցման վայր) և դար-ուլ-կուրա (Ղուրանի ընթերցանության ուսուցման վայր):

102. Դեֆթերի խաֆանի — արքունական մատյան: Պետական մատյան, որի մեջ արձանագրվում էին կալվածներն ու նրանց վերաբերող տեղեկությունները:

103. Նակշբենդի — իսլամական աղանդավորական միաբանություն է:

104. Դուդման — բառացի նշանակում է օջախ, զերդաստան, մեծ և պատվավոր ընտանիք: Չելերին և այլ թուրք պատմագիրներ ու գրողներ, ըստ արևելյան սովորության, հատուկ և հասարակ անուններին (հնչմանը ներդաշնակ) ավելացնում են ածականներ: Օրինակ, Քեչկվանի-դուդման, Նախիջևանի—Նակշի Զի-հան, Վանի—սեդդի իման և այլն:

105. Մերհեմ — սպեղանի, դեղ:

106. Սուլթան Հյուսեին Բայկարա — Թուրքեստանի սուլթաններից է, սերվել է Թիմուր Լենգի և մասամբ Զինդիդի զերդաստանից: Հիշրեթի 875 (1470) թվականին պատերազմելով իր հոր դահր հափշտակողների դեմ և ետ խլելով՝ իշխել է 33 տարի: Վերոհիշյալ սուլթանը, պատմագիրների վկայությամբ, վերին աստիճանի արդարասեր, գիտությունն ու արվեստը հովանավորող անձնավորություն լինելով, Արևելքում մեծ հռչակ է վայելել: Հայտնի բանաստեղծ Միր Ալիշերի Նավոյր սուլթանի վեգիրն է եղել, իսկ Արդույ Ռահման Զամին՝ նրա բանաստեղծը:

107. Շորագեր — Շորագյալ բերդի կառուցման պատմության մասին խոսելիս

էվ. Չելեբին հիշում է մի ավանդություն, որով այդ բերդի կառուցումը կապում է Թուրքեստանի սուլթան Հյուսեին Բայկարայի հետ: Իբր թե Բայկարան այդ բերդը կառուցել է հայտնի երաժշտագետ և դիտնական Շորագերի խորհրդով: Էվ. Չելեբին այս ավանդությանը ավելացնում է արաբ պատմագիր Թոհթեի մի վկայությունը այն մասին, որ Արևելքում հայտնի այդ երաժշտագետն է հորինել երաժշտական դիտության 48 բարդություններից մեկն՝ իր անունով հայտնի շորագերը: Հեղինակի և նրա հորինած երաժշտական բարդության, այսինքն շորագերի անունով քաղաքը կոչվել է Շորագյալ:

Թե էվ. Չելեբիի Շորագյալ անվան ստուգաբանությունը որքանով է համապատասխանում իրականության, դժվար է ասել՝ անհրաժեշտ պատմական տեղեկություններ չլինելու պատճառով, սակայն, այնուամենայնիվ արժանի է ուշադրության:

108. Սոֆա — տան տարբեր սենյակների միջև ընկած միջանցքի կամ դռների առջևից անցնող աղբյուրների եզրերին պատրաստված նստելու տեղ:

109. Էբու-Լի-Ֆիթի — ա.ե.ս հատ. II, ծանոթ. 3:

110. Սխալ է, հավանաբար 6000 զինվոր պետք է լինի:

111. Տաբթե — բառացի նշանակում է կենդանի: Տաբթե-ուլ-արգ՝ առասպելական կենդանի, որը պետք է երևա դատաստանի օրը՝ սեռի հետ միասին:

112. Էվլիյա Չելեբին իր այս և նախորդ մի շարք նկարագրություններում բոլորովին «անկեղծորեն» բերում է բազմաթիվ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս սուլթանական Թուրքիայում տիրող բարքերը: Սկսած փաղիշահից, այսինքն իսլամական խալիֆայից, սագրազամներից — վեզիրներից, սերասքերներից և այլ բարձրաստիճանավորներից մինչև շարքային զինվորները ծայր աստիճան բարոյական անկում են ապրել: Մեզրելիստանում կատարված հակամարդկային արարքների «նկարագրությունը» դրա պերճախոս ապացույցներից մեկն է:

Էվ. Չելեբիի սույն վկայությունը (Քեֆթան փաշայի կույս աղջիկների գնումը) մի անգամ ևս դալիս է ապացուցելու, որ XVII դարի երկրորդ կեսին ևս, օսմանյան արքունիքում, քաղաքներում և բանակում «ստրուկները» ու «ստրկուհիները» (այսինքն՝ պատանիները և կույս աղջիկները) դարձել են նորին վսեմություն սուլթանի, վեզիրների և փաշաների վավաշտության զոհերը, նվեր են տրվել և ստացվել, վաճառվել են... Եվ տարօրինակն այն է, որ էվ. Չելեբին ոչ միայն չի խորշել նկարագրել այդպիսի հրեշային վարքն ու բարքը, այլև ինքն ևս ստացել է իր «համեստ» բաժինը:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները և այլ հեղինակներ պարծենում են իրենց միջնադարով, այն անվանելով «բարձր կուլտուրայի, գիտության և արվեստի դար»: Նրանք «պնդում են», որ սուլթանական Թուրքիայում առհասարակ «ճորտատիրություն գոյություն չի ունեցել»:

Հասկա ի՞նչ անուն տալ մաքրարյուն թուրք, հավատացյալ էվ. Չելեբիի կողմից յազմիցս հիշված և գովաբանված գարշելի արարքներին, ճորտությունից ավելի վատթար բարբարոսական ստրկատիրությունը հիշեցնող, դեպի մարդն ունեցած անմարդկային վերաբերմունքին, երբ «ղուլամներն» ու «շարիյեները» (գեղեցիկ տղաներն ու ստրուկ աղջիկները) նվերի առարկա են եղել: Դեռ ավելին, միջնադարի թուրքական պատմության մեջ կան փաստեր, երբ սուլթանին հարկատու իշխողները (օր. Մեզրելիայի իշխողները) այլ հարկերի հետ միասին, իբրև «հարկ» ամեն տարի պետք է սուլթանական արքունիք ուղարկեին որոշ թվով կույս աղջիկներ ու գեղեցիկ պատանիներ: Ավելացնենք նաև, որ մինչև XIX դարի սկզբին Օս-

մանյան կայսրության մայրաքաղաքում՝ Ստամբուլում, քաղաքի կենտրոնում դեռևս գոյություն է ունեցել «ստրուկների շուկա»՝ որտեղ գնվել ու վաճառվել են երիտասարդ տղաներ ու աղջիկներ:

113. Դարի-Ֆելլան — դար՝ վայր, տեղ, ֆելլահ՝ երկրագործ, մշակ: Դարի-ֆելլահ նշանակում է երկրագործների վայր:

114. Կրզլար աղասի — Կրզլար աղասի էր կոչվում սուլթանի հարեմի կառավարիչը, Կրզլար աղասի՝ այսինքն աղջիկների աղա:

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

1. Էվ. Չելեբիի կենսագրականում արդեն ասվել է նրա շափազանցությունների և առասպելներին հավատալու մասին: Մարաշ քաղաքի և Ջեմիշիմե կայսեր առասպելական հարստության ու «կաթի ավազանի» մասին ևս նա անհավատալի շափազանցությունների է հասնում: Այստեղ ուշագրավն այն է, որ Մարաշի բարեշինության ու հարստության մասին հորինված առասպելները էվ. Չելեբին, ըստ իր սովորության, գրի է առել նույնությամբ: Կասկած չկա, որ նման առասպելները բոլորովին անհիմն չեն:

2. Մավերա էլ ճեհր (արաբ.) — մավերա՝ անդր, այն կողմ: Օրինակ, Մավերա-ի Կովկաս՝ Անդրկովկաս: Մավերա էլ ճեհր՝ գետի այն կողմը: Այդպես էր կոչվում Սիսուն գետի այն կողմում գտնվող երկրամասը, որը Միջին Ասիայի պատմության մեջ կարևոր դեր է կատարել:

3. Քենդ — հրատարակչի ծանոթագրության մեջ ասված է, որ քենդ քաղաք է նշանակում: Ժամանակակից ադրբեջաներենում գործ է ածվում զյուդ իմաստով: Հետ բառարանագետ Շեմսեդդին Սամիի թուրքերեն ծագումով քենդ բառը գործածվում է նաև պարսկերենում: Բուն իմաստը բերդ, պարիսպ է, սակայն ներկայումս այդ իմաստը չի պահպանվել: Հնում մի շարք մեծ քաղաքների անունները քենդ բարդությամբ են կազմվել, օրինակ՝ Տաշքենդ, Սեմերքենդ, Խոթենդ և այլն: Նոր թուրքերենում փորձեր են արվում վերականգնել քենդ-ի հին իմաստը. այսպես, բաշքենդ բառը գործ է ածվում մայրաքաղաք իմաստով (Բաշքենդ):

4. Էրջիսը ներկայումս կոչվում է էրջիաս լեռ և գտնվում է քաղաքի ոչ թե հյուսիսային, այլ հարավային կողմում:

5. Ալ-Դանիշմենդ — Ալ՝ գերդաստան, դինաստիա: Օրինակ՝ Ալ-Օսման՝ օսմանյան դինաստիայի սուլթաններ: Դանիշմենդների իշխանությունը Անատոլիայում սկսվել է 1071 թվականից և շարունակվել մինչև 1177 թվականը (1660—1763): Հիմնադիրը Ալփ. Ասլանի թուրքմեն բեյերից մեկն է, Մելիք Դանիշմենդ Ահմեդ Ղազին: Պետության կենտրոնը եղել է Սվադը:

6. Բոյաջի կափուսի — ներկարարի գուռ:

7. Քեչի կափուսի — այծի դուռ:

8. Միմար Սինան — Սուլթան Սուլեյման Կանունիի ժամանակաշրջանի թուրք ճարտարապետ, որ հայտնի է Միմար Սինան կամ Կոջա Սինան անուններով: Միմար Սինանը կառուցել է լազմաթիվ ջամիներ, կամուրջներ և այլ շինություններ, որոնցից ամենահայտնին Ստամբուլում Սյուլեյմանիյեի ջամին է:

9. Քիսե — դրամի քսակ:

اسیر مازاری *

10. Մյուհրէսիք — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 14:

11. Մէլեի — դերվիշական միաբանություն, որը հիմնել է Ջելալեդդին Ռումին:

12. Քէյմուրաւ — Շահ, Իրանի առասպելական պատմության համաձայն Քեյմուրասը ապրել է մեր թվարկությունից երեք հազար տարի առաջ և հայտնի է Գյուլշահ անունով: Ըստ իրանական ավանդությունների Ադամի որդիներից է: Իշխել է 30 տարի: Հիմնել է Դիմավենտ, Բելխ և այլ քաղաքները:

13. Ջենակ — ըստ Իրանի առասպելների՝ Փիշտատյան շահերից է և ապրել է մեր թվարկությունից ևրկու հազար տարի առաջ:

14. Չելեբի սուլթան Մուհամմեդ — 816—824 թ. (1413—1421):

15. Բայազիդ — սուլթան Բայազիդ II-ն է (1481—1512 թ.):

16. Սիր — հավանաբար սուրբ բառի աղավաղումն է: Պետք է լինի սուրբ նշան:

17. Դար-ուլ-քելրիս (սուրբ.) — Դար — վայր, տեղ: Դործ է ածվում շատ բարդություններում, ինչպես օրինակ՝ դար-ուլ-հարբ՝ պատերազմավայր, դար-ուլ-խելաֆե՝ խալիֆայի վայր, դար-ուլ-շեֆեկա՝ որբանոց, դար-ուլ-ֆինուն՝ համալսարան, դար-ուլ-մուալիմին՝ ուսուցչանոց և այլն: Այստեղ գործածված դար-ուլ-թեդրիսը նշանակում է դպրոց, ուսումնարան, մեդրեսե:

18. Թեֆիյե — իսլամական աղոթավայր, մենաստան: Թեքիյե էին կոչվում իսլամական շեյխերի, դերվիշների հովանավորության տակ գտնվող նրանց աղոթավայրերը և բնակավայրերը: Թեքիյեում ապրող դերվիշները կոչվում էին Թեքիյե-նիշին, այսինքն մենաստանավոր, մենաստանում բնակվող:

19. Քիլե — գրիվ, հացահատիկների չափ, որը հավասար է 45 լիտրի:

20. Օկևա — ծանրության չափ, հավասար է 1 կգ. 282 գր.:

21. էվ. Չելեբին փոխանակ նշելու ջամիի կառուցման համար ծախսված դու-մարր, այն արտահայտում է Սելջուկյան սուլթան Ալանդդինի ումիդով, այսինքն՝ Սվադից ստացած «Յոթ ումի խարաջով»: Խաբաքը, ինչպես հայտնի է, շարիաթական այն գլխահարկն է, որ գրեթե բոլոր իսլամական երկրներում գանձվել է ոչ-իսլամ հպատակներից: էվ. Չելեբին նշում է, որ ջամիի պատի վրա պատմութ-յան ձևով է գրված նրա կառուցման թվականը: Այստեղ, պատմությունը պետք է հասկանալ գաղտնագիր արձանագրության ձևը: Հնում կարևոր դեպքերի, նշանա-վոր անձանց գործերի և մահվան, մեծ շենքերի և կառուցումների տարեթիվը նշվել է գաղտնագիր ոտանավորներով (բեյթ), որոնց մեջ օգտագործվել են արա-բական տառերի թվական արժեքը: Թաւիլի կամ րեջնիս կոչված այս ձևը միջնա-դարյան գրականության տարածված ձևերից է: Միջնադարյան հայ գրողներն էլ գործածել են րաւիլի և րեջնիս գրելաձևը, օրինակ՝ մեծ գուսան-բանաստեղծ Սա-յաթ-նովան: Միջնադարյան թուրք պատմագիրների երկերում, այդ թվում նաև էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել այդպիսի րաւիլի-ներ:

22. Մինբեր — ջամիների այն աստիճանավոր ամբիոնը, որտեղ բարձրանում է խաթիբը և խութբե (մաղթանք, աղոթք) կարդում:

23. էբու-էլ-ֆեթհ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 3:

24. Բուդին (Բուդուն, Բուդա) — Մաշարիստանի (Հունդարիայի) մայրաքա-ղաքը և օսմանյան հին բելլերբեյություն կենտրոնը: Բուդին քաղաքի դիմաց գտնվող Փեշրե քաղաքը հետադայում միացել է նրան և կազմվել է Հունդարիայի ներկա մայրաքաղաք Բուզափեշին (Բուզապեշտը):

25. Ռերայա (եզ. բերիյե) — բառացի նշանակում է մարդիկ, Գործ է ածվում սովորական հպատակներին ուսանելից տարբերելու համար:

26. Սովորական հարկեր (թեքալիֆի էորֆիյե) — էվ. Չելեբին հաճախ է հիշատակում այն ժամանակ Թուրքիայում գոյություն ունեցող հարկերը: Այդ մասին որոշակի պատկերացում կազմելու համար, ընդհանուր ծանոթություն ենք տալիս հարկերի մասին:

Օսմանյան պետության մեջ և Արևմտյան Հայաստանում հարկերը ունեցել են հետևյալ պատկերը:

Բազմատեսակ հարկերը բաժանվել են երկու հիմնական կատեգորիայի՝ շարիաթական հարկեր (թեքալիֆի շերիյե) և սովորական հարկեր (թեքալիֆի էորֆիյե):

Շարիաթական հարկերի հիմնական տեսակները, որոնք հայտնի էին զեֆար, աշար, խարաջ և ջիզիյե անուններով, շարիաթի համաձայն նշանակված հարկերն էին: Դրանց հիման վրա անձնական սեփականության և տնտեսության տարբեր ճյուղերի համար, երկրի տարբեր մասերում և տարբեր ժամանակաշրջանում նշանակվել են 80 տեսակ բազմապիսի հարկեր:

Օրենքով սահմանված հարկերը մուսուլմանների և ոչ-մուսուլմանների համար տարբերվել են ըստ տեսակի և քանակի: Օրինակ՝ իսվիլեջ անունով անձնական հարկը մուսուլմանների համար սահմանվել է 22 ալշև, իսկ ոչ մուսուլմանների համար՝ 25 ալշև:

Այդ հիսնական համարվող բազմաթիվ հարկերից բացի, պետության եկամրտի գլխավոր աղբյուրը կազմել են նաև տարբեր տուրֆեր անունով 350-ից ավելի՝ գլխավորապես անհրաժեշտ կարիքների և մթերքների վրա նշանակված տուրքերը: Այս տուրքերը շարունակվել են մինչև Թանզիմաթը:

Սովորական հարկեր անունով 97 տեսակի տուրքերը երկրի պատերազմական կարիքների, բանակի, նավատորմի, ճանապարհների, սուլթանական արքունիքի բազմատեսակ կարիքների համար, նշանակվել են թե կենտրոնական կառավարության և թե վիլայեթների վարչության կողմից:

27. էվ. Չելեբին Արաբկիրը ստուգաբանում է բոնադեոսիկ կերպով: Նախ Արաբկիրը վերածում է «Արաբգեր»-ի (արաբ և գեր): Գիր կամ գեր ածանցը պարսկերենում կատարող, անող իմաստն ունի, օրինակ՝ զեր-գեր՝ ոսկերիչ: Արաբ-գերը ստուգաբանում է Արաբի կառուցած իմաստով:

28. Մուկադդեսի (կամ Մակդիսի) պատմություն — X դարի երկրորդ կեսի արաբ ուղեգիր և աշխարհագրագետ Մուկադդեսին, ծնվել է Երուսաղեմում: Մոտ 20 տարի ճանապարհորդել է Արևմտյան Ասիայում և Հյուսիսային Աֆրիկայում: Իր հավաքած նյութերի, ինչպես նաև նախորդ արաբ աշխարհագրագետների աշխատություններից քաղած տեղեկությունների հիման վրա Մուկադդեսին կազմում է երկրագնդի կլիմայական գոտիների մասին աշխատությունը, որը կոչվում է «Կլիմաների ճանաչման ամենալավ հրահանգը»: Միջնադարի արաբ և պարսիկ աշխարհագրագետները, ինչպես նաև էվ. Չելեբին լայնորեն օգտագործել են Մուկադդեսի կազմած «Կլիմայական գոտիները», որը վերաբերում է երկրագնդի այն ժամանակ հայտնի արևելյան կիսագնդի հյուսիսային կեսին:

29. Բախտ-ուլ-Նասր — Նաբուգոդոնոսորն է:

30. Դար-ի Խարփուր — բառացի՝ էշի կուռքի վայր: Էշի պաշտամունքի մասին խոսելիս, էվ. Չելեբին, հավանաբար, առանց լրիվ պատկերացում ունենալու, նկատի է ունեցել կենդանիների թոթմական պաշտամունքը:

Վաղ տոհմային հասարակության դարաշրջանում թոթեմիզմ է կոչվել այն կրոնական հավատալիքը, որի համաձայն մարդկանց որոշ խումբ (հաճախ ամբողջ տոհմը) որևէ կենդանու, բույսի կամ բնական երևույթի հետ ունեցել է տոհմային կապ: Այդ կենդանին կամ բույսը համարվել է այդ տոհմի քոթեմը (պաշտամունքի առարկան): Թոթեմին չէր կարելի սպանել կամ գործածել իբրև ուտելիք: Պետք է լինթադրել, որ էվ. Չելեբիի նշած էջի պաշտամունքի ավանդությունը կապված է թոթեմիզմի հետ:

31. Խաւրբիտ — խար պարսկերեն նշանակում է փուշ: Խար-բիթ (հավանաբար բիթթ) — փշի տեղ, փշավայր:

32. Հասան Զիյադ էոլֆեսի — Հասան Զիյադի երկիր:

33. Աուսլ — բուսր տեսակի կեղտոտություններից մաքրելու համար՝ շարիաթի կարգով ամբողջ մարմնի լվացումը:

34. Զեմ — տիտղոս է, վարպետ, մելիք, շահ իմաստով: Իրանական առասպելներին մեկում գինու և խրախճանքի վեհապետի անունն է:

35. Այս թիվը աղավաղված է: Հավանաբար պետք է լինի հազար:

36. Վոյվոդա — ռուսական (воевода) բառից: Քաղաքի կամ ավելի մեծ վարչական միավորի կարգ ու կանոնը հսկող պաշտոնյա: Ավելի շատ գործածվում է հվրոպական մասում՝ Սերբիայում, էֆլաքում, Բոզդանում և այլն:

37. Էրզանեն (Արդին) Փալուի ոչ թե արևմուտքում է, այլ հարավում, իսկ Խարբերդը՝ ոչ թե հյուսիսում է, այլ արևմուտքում:

38. Խսֆենդեր-Ղյուկարենյն — Ալեքսանդր Մեծին տրվել են այս անունները՝ Խսֆենդեր-ի Ռումի, Խսֆենդեր-ի Յունան, Խսֆենդեր-ի Ղյուկարենյն: Այս վերջինը հիմնականում գործածվում է արաբական պատմագիրների և գրողների կողմից: Ղյուկարենյն նշանակում է երկու կոտորավոր: Այս առասպելը էվ. Չելեբիին իր «Ուղեգրության» մեջ հիշատակում է մի քանի առիթներով:

39. Նեղիմ — այն անձինք, որոնք իրենց զվարճախոսություններով զբաղեցնում են սուլթանին:

40. Չըլդերի նվիրական պատերազմը — Չըլդերը Կարսի վիլայեթի Չըլդեր կազայի (գավառ) կենտրոնն է եղել, որը 17-րդ դարում առանձին էյալեթ է կազմել: Այստեղ հիշատակված Չըլդերի նվիրական պատերազմը տեղի է ունեցել 935 (1578) թվականին օսմանցիների և սաֆևիդների միջև: Թուրքական բանակի հրամանատարը եղել է Օսման փաշան: Իրանյան բանակը պարտության է մատնվել: Վրացական բազմաթիվ բերդեր ստիպված հպատակություն են հայտնել օսմանցիներին: Քարթլիի թագավոր Դավիթը, դատարկելով իր մայրաքաղաք Թիֆլիսը, փախել է: Թիֆլիսը գրավվել է օսմանցիների կողմից առանց կռվի: Դրանից հետո օսմանցիները գրավում են Քարթլին և այն վերածում օսմանյան էյալեթի՝ փաշայության աստիճանով. իբրև բեյլերբեյի նշանակում են Կասթեմունի սանջաքի Մեհմեդ բեյին:

41. Մերհալե — մեկօրյա ճանապարհ:

42. Շերեֆնամե — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 94:

43. Նեմրուդ — Բաբելոնի առասպելական աշտարակը կառուցող արքան: Ընդհանրապես գործ է ածվում վեհապետ, արքա իմաստով:

44. Մուշ — պարսկերեն նշանակում է մուկ:

45. Չանլի Քիլիսե — բառացի նշանակում է զանգակավոր եկեղեցի: Թուրքերեն այդպիս ևն կոչում Մուշի սուրբ Կարապետի վանքը:

46. Մյուսելլիմ — միջին աստիճան ունեցող քաղաքային վարչության պաշտոնյա:

47. Հավանաբար եպիսկոպոս պետք է լինի:

48. Քաֆիրիստան — Քյաֆիր՝ անհավատ: Իսլամական կրոնի համաձայն քոլոր ոչ-մուսուլմանները համարվում են անհավատներ՝ քյաֆիր: Քաֆիրիստան՝ քյաֆիրների երկիր, ոչ-մուսուլմանական երկիր: Հնդկաստանի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող լեռնոտ երկիրը նույնպես կոչվել է Քաֆիրիստան:

49. Պետք է լինի Երևանի մոտ:

50. Հյուսելն Բայկառա — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 106:

51. Պետք է լինի սուրբ Կարապետ:

52. Վեհափառ Յանյա — Հովհաննես Մկրտիչ:

53. Չոբանյաններ — խոսքը XIV դարում էրզրումում իշխող հայտնի Չոբանյան զինաստիայի մասին է, որի նշանավոր ներկայացուցիչն է եղել Թիմուր-Դաշը: Այս զինաստիան իշխել է մինչև XV դարի սկիզբը: Այնուհետև իշխանությունը անցել է Ակ-կոյունլի թուրքմենների ձեռքը:

Հ Ա Տ Ո Ր Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

1. Վեհափառ Յունիս — հայտնի է Ջյուլնուն անունով. ծագումով ասորի է, իսրայելացի: Քրիստոսից 770 տարի առաջ ապրած նվիրական անձնավորություն է:

2. Դեյրի-Մեսիհ — բառացի նշանակում է Մեսիայի վանք:

3. Մեսիհ — Մեսիա՝ Քրիստոս:

4. Կիյա — ծանրության չափ է և հավասար է 1 կգ. 282 գրամի:

5. Կայսերական դեֆերիսանե — Դեֆերիսանե էր կոչվում պետական այն վարչությունը, որտեղ արձանագրվում էին հանրային հողերն ու կալվածները և նրանց վերաբերյալ առուծախի և փոխանցման գործողությունները:

6. Վեհափառ էբուբեֆիլ — Մուհամմեդից հետո, առաջին Ռաշիդյան խալիֆան է:

7. Զիզիյե — կոչվել է նաև Զիզիեի-շերիյե (շարիաթական գլխահարկ): Այժմ հարկը Օսմանյան պետության հիմնադրումից սկսած վերցվել է քրիստոնյա հպատակներից և երկրներից (օրինակ՝ Վենետիկի և Սերբիայի կառավարություններից): Սկզբում քրիստոնյա հպատակները չիզիե են վճարել այսպես. բարձր դասը՝ 30 ալլե, միջակ դասը՝ 20 ալլե, ցածր դասը՝ 10 ալլե: Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակ (1574—1595) խմիչքների վրա նշանակված տուրքը ավելացվում է չիզիեի վրա, որից հետո այդ հարկը ըստ դասերի բարձրացվում է 45, 30 և 15 ալլեի: Այդ դարաշրջանում մեկ ալլեն 30—40 փարայի էր հավասար: Հետագայում այս հարկի գումարը նորից փոփոխությունների է ենթարկվում: Այսպես, Քյուրբուլու Մուստաֆա փաշայի սահրազամության ժամանակ այս հարկը վերցվել է 48, 24 և 12 դիրհեմ արծաթով: 1855 թվականից չիզիեի հարկը վերանվանվում է «Բեդել-ի ասքերիյեի», այսինքն գինվորական ծառայության փոխարեն վճարված հարկ: Քրիստոնյաները դինվորական ծառայության չէին կանչվում և փոխարենը վճարում էին 50, 30 և 15 դուրուշ: Այս հարկից ազատված էին հոգևորականները, կառավարական պաշտոնյաները, անշավահասները, ծերերը, սուլթանական բերաթներով և վեզիրների հրամաններով ներվածները: 1908 թվականին օսմանյան

սահմանադրության հրապարակումից հետո վերոհիշյալ զինվորական հարկը վերացվեց և քրիստոնյաներն էլ զինվորական ծառայության կանչվեցին:

8. Յարլիդ — փաղիշահական ֆերման:

9. Գրքում րիմարը սխալմամբ րյուզար է տպագրվել: Այդ սխալը կրկնվում է մի քանի տեղերում:

10. Դիվանխանե — ընդարձակ սրահ:

11. Սելսերիլ — դրախտում հոսող ականակիտ ջուրը:

12. Սումար — հացահատիկի կշռման չափ, հավասար է 16 փթի:

13. Ղեղդարե — Երկու կողմից հատող ծանր սուր:

14. Կանքար — հայերեն կենդինար: Ծանր ապրանքներ կշռելու հատուկ կշեռք: Մեկ կանքարը հավասար է 44 օկկայի: Նոր կանքարը՝ 100 կիլոգրամի:

15. Չերգիս կամ Ջերջիս — քրիստոնեական ավանդությունների համաձայն՝ քրիստոնեական 91 թվականին Մուսուլ քաղաքում Ջերջիսը քրիստոնեական կրոն է քարոզել ու տարածել և տեղի իշխողի՝ Չազանի կողմից, անասելի և դաժան շարշարանքների է ենթարկվել և նահատակվել: Նրա հետևորդները՝ 34 հազար մարդ, բոլորը ոչնչացվել են:

Պաղեստինի Քանանի երկրում Ջերգիս անունով մի ցեղ է ապրել:

16. Շաֆիի (شافعي) դավանանք — իսլամական չորս հիմնական դավանանքներից երկրորդն է: Հիմնադիրը եղել է Մեքքայում և Մեդինայում իսլամական կրոնի ոգով կրթված իմամ Շաֆին: Մահացել է հիջրեթի 197 թվականին Եգիպտոսում և թաղված է այնտեղ:

17. Էվ. Չելեբիե քրդական լեզուներ լսելով նկատի ունի քրդական բարբառները:

18. Թախթգյահ — մայրաքաղաք, գահավայր:

19. Դադլանի լեռները գտնվում են Վանա լճի արևմտյան եզերքին:

20. Թախթի Վան — Դադլանն է:

21. Քեուր — հավանաբար Սուրբ Դևորգ:

22. Շեհբենդե — ընդհանրապես գործ է ածվում հյուպատոս իմաստով, այստեղ ունի առևտրական գործերի գործակալի իմաստ:

23. Կափանդար — շուկայի մեծ կշեռքով՝ կափանով կշռող:

24. Բոյա էմինի — ներկի էմին:

25. Նաֆշբենդի, գյուլշենի և բեկրաշի — աղանդներ են:

26. «Խըյաբան-ի զէր» — ոսկյա ծառուղի:

27. Քյաշի — Իրանի Քյաշան քաղաքում պատրաստված ընտիր հախճապակի:

28. Թելաթին է կոչվել Ռուսաստանում ձիու կաշիից պատրաստվող ամուր և փափուկ կաշին:

29. Էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ սխալմամբ տպված է 1605 թ., պետք է լինի 1065 (1654) թվական:

30. Դեբենդ — կիրճ, կապան:

31. Էվ. Չելեբիե սխալվում է: Նախ կղզիները երկուսը չեն, այլ չորսը: Կղզիների անունները նույնպես ճիշտ չեն: «Ահտըմ վար» անունը աղավաղված է, պետք է լինի Ախթամար: Այս կղզին ունի ամրակուռ բերդ և հնագույն վանք: Այդ վանքը Ախթամարի հայկական կաթողիկոսության կենտրոնն է եղել: Հետևաբար Ախթամար անունը սխալմամբ հիշվում է երկու անգամ: Մնացած երեք կղզիներին

Հիմում և կտուցում մենաստաններ կան, իսկ շորրորդը՝ Աստեր կղզին, անբնակ է:

32. Կուլաջ — խորության չափ է և հավասար է 1895 մետրի:

33. Էվ. Չելեբին կարմիր ձկներ է անվանում տառեխ անունով հայտնի ձկներին:

34. Շելխ Մուսաաֆա Ախլարի — էվ. Չելեբին «Ախլաթի ավերակներ» հատվածում գրում է, որ Շելխ Մուսաաֆա Ախլաթին հանելֆի դավանանքին պատկանող բարեպաշտ անձնավորություն է եղել:

35. Աղ ցեղը (اغلان) — Աստվածաշնչական ավանդությամբ Հաբեթի որդի Ագի ցեղն է, որն ըստ ավանդության ապրել է մեր թվականությունից երեք հազար տարի առաջ:

36. Մահանի փաղիշահը — Մահանի երկրի մասին տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 77:

37. Բոյբեյի — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 17:

38. Ջելի — արաբական տառերով այն խոշոր գրերը, որոնք պարզ են, խոշոր և հեռվից կարելի է հեշտությամբ կարդալ:

39. Մեհրաբ — ջամիների, մզկիթների բեմը: Մեհրաբից իմամը նամազ է անում և քարոզ կարդում:

40. Սխալ է, կարող է լինել հարյուր արշին կամ քայլաչափ:

41. Դերգյահ-ի ալի-դերգյահ (պարսկերեն) — բառացի նշանակում է դուռ, դռան ճակատ. ալի՝ բառացի նշանակում է բարձր, բարձրագույն, օրինակ՝ Բաբի Ալի նշանակում է բարձրագույն Դուռ, օսմանյան կառավարության կենտրոնական շենք, որը գործ էածվում կենտրոնական կառավարության իմաստով: Դերգյահի Ալի՝ փաղիշահական, սուլթանական Բարձր Դուռ:

42. Ներուզ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 52:

43. Բաբլիբ կալասի — բերդ Վանի շրջանում:

44. Ամիկ — (արաբ, ամիք) բառացի նշանակում է խոր:

45. Սուլեյմանիյե — սուլթան Սուլեյմանի կողմից կառուցված հայտնի ջամի Ստամբուլում:

46. Սերափերգե — նշանակում է արքունի տաղավար:

47. Կափուջի բաշի — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 25:

48. Խաբբ-ի Շերիֆ — Խաբթ՝ փաղիշահական հրովարտակ, ֆերման, շերիֆ նվիրական, բարձր, վսեմ: Խաբբ-ի շերիֆ կամ Խաբբ-ի հյումայուն կոչվում էին պետական կարևոր հարցի մասին սուլթանների ձեռքով գրված և պաշտոնապես կարգացված ֆերմանները:

49. Մելեֆ Ահմեդ փաշա — էվ. Չելեբին բոլոր առիթներով գովաբանում և դրվատում է իր հովանավոր և մեկնաա Մելեք Ահմեդ փաշային, իբրև կարող, իմաստուն և արդարասեր պետական գործիչի: Սակայն փաստերը չեն հաստատում այդ: Մելեք Ահմեդ փաշան եղել է միջնադարյան ռազմաֆեոդալական Թուրքիայի տիպիկ պետական գործիչ, որն իր մեջ մարմնավորել է սուլթանական ռեժիմի բոլոր բացասական գծերը, — կողոպուտով, թալանով, հափշտակությամբ, սպանություններով, կաշառքներով և նման միջոցներով անչափ հարստանալու, շռայլ ցոփ կյանքով ապրելու անհագ ցանկությամբ:

Մելեք Ահմեդ փաշան Անատոլիայի մի քանի էյալեթներում (Էրզրում, Բաղդատ, Վան և այլն) վալի է եղել: Լինելով սուլթան Մուրադ IV-ի փեսան նշանակվել է նաև որպես սադրազամ: Սադրազամության պաշտոնում մնացել է մեկ տարուց քիչ ավելի: Հրաժարականի պատճառը եղել է այն, որ պետության ֆի-

նանսական ծանր վիճակը թեթևացնելու համար, նա փորձել է շրջանառության մեջ դնել կեղծ դրամ, և ենիշերիններին ուճիկ վճարել այդ դրամով, իսկ կեղծ դրամի փոխարեն հավաքել է ոսկեդրամը: Պատմագիր Ի. Հ. Դանիշմենդի վկայությամբ Ահմեդ փաշայի այս «միջոցառումը» էսնաֆների ոտքի կանգնելու և ժողովրդական ապստամբության պատճառ է դարձել:

Այս փաշայի Վսնի վալիության շրջանի մասին էվ. Չելեբիի հաղորդած տեղեկությունները և փաստերը, Բիթլիսի քուրդ Աբդալ խանի հետ ունեցած հարաբերությունները պերճախոս կերպով բնորոշում են Մելիք Ահմեդ փաշային: Այդպիսին է եղել Օսմանյան կայսրության միջնադարյան ռազմաֆեոդալական իշխանությունը, սկսած փաղիշահ-խալիֆայից, սադրազամներից, վեզիրներից, փաշաներից մինչև վիլայեթների, սանջաքների և գավառների իշխանավորները, որոնք բոլորը Աստծո, շարիաթի և Մարգարեի անունից դաժանորեն հալածել ու տանջել են իրենց բարբարոսական ռեժիմի դեմ ամենափոքր հակառակություն ցույց տվողներին, անխնա շահագործել են ժողովրդական միջին և ցածր խավերին, անհագորեն ծծել են գյուղացիության արյունը:

50. Բար-ի իման — բառացի նշանակում է հավատքի վայր:

51. Ջալուր (Մելեֆ Ջալուր) — Պաղեստինի վեհապետներից մեկի կողմից իսրայելցիների վրա ուղարկված բանակի հրամանատարը, որն իր քաջազործությամբ հայտնի առասպելական անձնավորություն է:

52. Յըզդ Ջըրդ — Սասանյան արքաներից է, որը իշխել է V դարի սկզբին: Հայտնի է եղել իր բռնությամբ և կոպտությամբ:

53. Սիփահսալար — զինվորական հրամանատար, սերդար, սերասքեր:

54. Կումբարա — պայթուցիկ նյութով լցված ռումբ, նռնակ:

55. Թզաշափր կամ թիզը հավասար է 0,233 մետրի:

56. Կալիոն — հին պատերազմական նավի մի տեսակ:

57. Ազաբենբի զորամաս — ազաբ բառացի նշանակում է ամուրի:

Ազաբների զորամաս էր կոչվում օսմանյան բանակի միավորումներից մեկը, որի զինվորները ամուրի էին և ամուսնանալու իրավունք չունեին: Այդ զորամասը մտնում էր էյալեթի զինվորների կազմի մեջ:

58. Սերդեն գեշդի էին կոչվում օսմանյան բանակի փոքր զինվորական խմբերը, որոնք ունեին հատուկ զինվորական պարտականություն: Նրանք անսպասելիորեն մխրճվում էին թշնամու բանակի խորքերը կամ պաշարված բերդը: Սերդեն գեշդի զինվորները հարձակումները ընդհանրապես վերջանում էին հաջողությամբ: Երբ պաշարված բերդի գրավումը ուշանում էր, այդ դեպքում դալ կըլըջ (սուսերամերկ) զինվորները, գիշերով, աննկատելիորեն, սանդուղքներով մտնում էին թշնամու բերդը և հակառակորդի բանակում շփոթություն առաջացնելով՝ հեշտացնում էին բերդի գրավումը:

Սերդեն գեշդի և Դալ կըլըջ զինվորական խմբերը օսմանյան բանակում խոշոր դեր են խաղացել և սարսափ տարածել:

59. Կեդիֆ — որևէ մեկին մշտական ծառայության կամ պաշտոնի նշանակումը. կեդիք ունեցողը կոչվում է կեդիֆի:

60. Դիրիֆ — ապրուստի միջոց: Թուրքական ավատական սիստեմում դիրիֆ

* I. H. Danişmend, *Izahlı Osmanlı tarihi Kronolojisi*, cild III, s. 509.

էին կոչվում թիմարի և զեամեթի սիփահիններին իրենց տարեկան եկամտի շա-
փով տրված հողաբաժինները: Մանրամասնությունները տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 3:

61. Սալավար — (եզ. սալվե կամ սելաթ), բառացի նշանակում է աղոթք,
նամազ: Վտանգի պահին կարդացված հատուկ աղոթք:

62. Արփալըֆ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 10:

63. Խասեֆի — փաղիշահի պալատում ծառայող այգեպանների հատուկ դա-
սը և նրանց սպաները:

64. Մուկաթաա, մուկաթաաջի — մուկաթաա էին կոչվում այն հողերը, որոնց
տասանորդի հարկը տրվում էր որոշ մարդկանց, առանց այդ հողերը ծախելու իրա-
վունքի: Այդ հողերը կոչվում էին մուկաթաալի հողեր: Մուկաթաաջի՝ մուկա-
թաալի գործերին հսկող պաշտոնյա:

65. Մեկուֆարջի — վակֆներին հսկող պաշտոնյա:

66. Դիվանի խալիֆեներ — դիվանը փաղիշահի և վեզիրների հատուկ դի-
վանատուն է: Խալիֆե կամ քալիֆե նշանակում է քարտուղար:

67. Ֆեթվա — շարիաթական սկզբունքների համաձայն մյուֆթիի կողմից
որևէ հարցի մասին (առանց անունը հիշելու) գրի առնված և տրված վճիռ: Հա-
ճախ կոչվում է ֆեթվայի շերիֆ (նվիրական ֆեթվա):

68. Նագիր — որևէ ցեղի կամ աշիրեթի ղեկավար կամ փոխանորդ: Նագիր
էին կոչվում այն թեթիյեում շեյխին օգնող և նրան փոխարինող ստաժավոր դեր-
վիշները:

69. Նայիր — փոխանորդ, կադիի՝ դատավորի փոխանորդը:

70. Մյուսթանֆեզ էին կոչվում զինվորական ծառայությունը ավարտած, պա-
հեստի դասից հետո միայն երկրի պահպանության ծառայող զինվորները:

71. Ղազի-Արբան — ղազիններին ջարդող:

72. Չերխեշի — բանակի առջևից շարժվող թեթև զորամաս, առաջապահ:

73. Բալա բուրջ — բարձր աշտարակ:

74. Սու-կուլեսի — ջրի աշտարակ:

75. Կավուֆ — խույր, հին ձևի գլխարկ, որը պատրաստվում էր բամբակից,
բավականին բարձր էր և վրան փաթթոցներ էին փաթաթում:

76. Ֆիրենզի — եվրոպական տարազ:

77. XVI—XVII դարերի թուրք և օտար պատմիչների վկայությամբ Օսմանյան
կայսրությունը բաժանված է եղել ոչ-միատեսակ հիմունքներով վարչական միա-
վորների: Ասիական մասի հարավ-արևելքում, սահմանամերձ շրջաններում և, մաս-
նավորապես, քրդական ցեղերով բնակեցված շրջաններում եղել են մի շարք կիսա-
անկախ վարչական միավորներ: Դրանք էին հյուսնումբները, յուրթլուֆները և
օջաֆլըֆները:

Օսմանյան ռազմա-ֆեոդալական պայմաններում խոսք անգամ չէր կարող լի-
նել ինֆեոդալության, ազգությունների և ցեղերի ինֆեոդալման մասին: Այդ հյու-
քումեթների և օջաֆլըֆների առկայությունը կարելի է բացատրել սուլթանական
Թուրքիայի ֆեոդալական մասնատվածությամբ, կենտրոնական իշխանության թու-
լությամբ և մասամբ նաև սահմանային շրջանները տեղական ուժերով պաշտպա-
նելու քաղաքականությամբ: Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, այդպիսի կիսաան-
կախ վարչական միավորներ են եղել քրդական տարբեր ցեղերով բնակված շրջան-
ները: Թուրքական սուլթանները անկարող լինելով, երբեմն նաև ձեռնտու շահա-
րելով, քրդական ցեղերի (աշիրեթ) լրիվ հպատակեցում կենտրոնական իշխանու-

թյանը, նրանց շնորհում էին վերահիշյալ անուններով կիսաանկախ իշխանություններ, որոնցից, հարկավճարում էին քրդական ցեղապետները (աշիրեթապետները)։ և ստեղծում էին իրենց շահերին համապատասխան մեծ և փոքր իշխանապետություններ։

Այս առումով թուրքական կենտրոնական իշխանության և քրդական տեղական ցեղապետների շահերը մասամբ համընկնում էին։ Սակայն երբեմն այդ հյուքումեթները, ի վնաս կենտրոնական կառավարության, ուժեղանալով՝ վերածվում էին կենտրոնախույս, անկախ շրջանների՝ իրենց բանակով, ներքին կազմակերպությամբ և հաճախ Ստամբուլի սուլթանական արքունիքը հիշեցնող սեփական արքունիքով և շքեղությամբ։ Սրա ամենատիպիկ օրինակը Բիթլիսի հյուսիսարևմտյան իշխող քուրդ Աբդալ խանն է։

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ և այլ թուրքական աղբյուրներում հիշատակվում են 16—17-րդ դարերում գոյություն ունեցող հյուքումեթները և օջաքլըքները։

ա) Դիարբեկիի էյալերը ունեցել է հետևյալ հյուքումեթները. Փալու, Գիլեխ, Ջեզիրե, էզիլ, Հեզգո, Թերշիլ, Սարու (կամ Սափուր)։ Իսկ իբրև յուրքլուֆ է օջաքլըֆ՝ Սեղման, Կուլեր, Փերբեֆերֆ, Չեպաֆջուր, Ջերմիկ, Մեհրանիե, Թերշեյ, Արաֆ։

բ) Վանի էյալերում կային Հեֆարիի, Բիթլիսի, Խիզանի, Խոշաբի (այլ անունով Մահմուդիյե) հյուքումեթները և Բարկիի օջաքլըքը։

գ) Մի շարք աղբյուրներում նշվում են, որ օջաքլըքներ ունեցել են նաև Չըլդըրի, Բաղդատի էյալները և այլն։

Վերահիշյալ վարչական միավորները տարբերվում էին իրենց քաղաքական-վարչական իրավասություններով։ Նրանցում ընդհանուրն այն էր, որ Ստամբուլի կենտրոնական իշխանությունը անմիջապես չէր միջամտում նրանց ներքին կառավարման գործերին։ Բոլորը, այս կամ այն չափով, հարկային և զինվորական որոշ պարտավորություններ ունեին սուլթանական կառավարության հանդեպ։

Այս ընդհանուր բնութագրմանը բնորոշ օրինակ կարող է ծառայել Բիթլիսի Աբդալ խանի քրդական ճյուղումերը։ Նախապես պետք է նշել, որ էվ. Չելեբին, ըստ իր սովորության, չափազանցություններ է անում և փորձում է Աբդալ խանին ներկայացնել իբրև տաղանդավոր զինվորական, գրականագետ, լեզվաբան, հարուստ և ուժեղ մի իշխանավոր։

Աբդալ խանը իսկապես իր հյուքումեթի սահմաններում իշխել է գրեթե անկասորեն, հսկայական հարստություն է դիզել ի հաշիվ քրդական ցեղերի անխնա շահագործման և կողոպտման։ Աբդալ խանը լինելով մի ավազակաբարո անձնավորություն, միժմանակ անխնա կողոպտել ու թալանել է թուրք, հայ և այլ ազգությունների իշխողներին, վաճառականներին և աշխատավոր տարրերին։

Թեև էվ. Չելեբին լուրջամբ է անցնում, սակայն պատմությունից հայտնի է, որ այդ դարաշրջանում, Բիթլիսի հայ վաճառականները Փոքր Ասիայի և Եվրոպայի շուկաներում լայն առևտրական գործունեություն են ծավալել։ Կասկած չի կարող լինել, որ Աբդալ խանի համար հարուստ հայ վաճառականները եկամտի կարևոր աղբյուր են հանդիսացել։ էվ. Չելեբիի հիացմունքով նկարագրած Բիթլիս քաղաքի բարձր կուլտուրական կյանքը, նրա շքեղություններն ու ճոխությունները, անտարակույս, մեծ չափով եղիլ են հայ վաճառականների կուտակած հարստությունների արդյունք։ էվ. Չելեբին գտնում է, որ Բիթլիսի բարգավաճման գոր-

ծում մեծ դեր է կատարել Աբղալ խանը, որն անկասկած ճիշտ չէ և արդյունք է էվ. Չելեբիի դեպի ոչ-խսլամները ունեցած անբարձրացական վերաբերմունքի և իր իսլամական ֆանատիզմի:

Եթե քուրդ Աբղալ խանը հանդիսանում է XVII դարի Թուրքիայի ռազմա-ֆեոդալական վարչական-կառավարական սիստեմի՝ հյուքումեթների տիպիկ ներկայացուցիչը, ապա սադրազամ Մելեք Ահմեդ փաշան իր մեջ մարմնավորում է այդ դարաշրջանի (և հաջորդ դարերի) սուլթանական ռեժիմի պետական բարձր պաշտոնյաների (վեզիր, սադրազամ, բեյլերբեյի և այլն) տիպարը: Վանի էյալեթի տիրակալ Մելեք Ահմեդ փաշան եղել է այդ ընդարձակ ու կարևոր էյալեթի բացարձակ տերն ու տնօրենը, ունեցել է վարչական-քաղաքական, ռազմական անսահմանափակ իրավունքներ և այդ ամենը օգտագործել է իր անսահման հափըռտակությունների, կողոպուտների և կաշառակերությունների համար: Նա վայելելով սուլթանի համակրանքն (անշուշտ կարճատև) ու վստահությունը՝ դարձել է էյալեթի բացարձակ տիրակալը: Շատ հատկանշական է Աբղալ խանի դեմ Մելեք Ահմեդ փաշայի կազմակերպած արշավանքը, որը ոչնչով չէր տարբերվում երկու պետությունների միջև մղվող պատերազմական գործողություններից: Այդ պատերազմը էվլիյա Չելեբին նկարագրել է իր բոլոր մանրամասնություններով: Աբղալ խանի պարտությունը և փախուստով սկսում է խանի աբֆունիի և նրա անբավ հարստությունների թալանումը, որի մեջ Մելեք Ահմեդ փաշան ստանում է իր առյուծի բաժինը:

Մելեք Ահմեդ փաշայի և Աբղալ խանի հարաբերությունները բնորոշ են միջնադարյան սուլթանական Թուրքիայի ռազմաֆեոդալական կարգերի համար և հետևաբար, որպես պատմական փաստ արժանի ուշադրության (Տե՛ս նաև առ հատորի 49-րդ ծանոթագրությունը):

78. Խեֆսիւր — ղուրանի որոշ խոսքերը մեկնաբանելու և բացատրելու, ինչպես նաև անհրաժեշտ մանրամասնություններ տալու համար գրված գրքեր:

79. Ջերբաֆ — ոսկեհուռ դիպակ:

ՀԱՏՈՐ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

1. Եզտ Զրտ — տե՛ս հատոր IV, ծանոթագրություն 52:

2. Օսմանյան բանակի մեջ տարբեր վիլայեթների կամ գավառների զինվորները տարբեր անուններով էին կոչվում:

3. Չոքս դավանանք — Մուհամմեդ մարգարեի հիմնած իսլամական կրոնը. ափոփոխ և անաղարտ չի մնացել: Ժամանակի ընթացքում երևան են եկել տարբեր դավանանքներ, ինչպես Հանեֆի, Մալիքի, Շաֆիի և Հանբելի, և աղանդներ, ինչպես Շիի:

4. Էնդերուն և բիրուն — Էնդերուն (պարսկ.) բառացի նշանակում է ներս, ներքին: Էնգերուն է կոչվել սուլթանական արքունիքի ներքին մասը, այսինքն հարեմը՝ իր բազմաթիվ աղաներով, ներքինիներով և ծառայողներով: Բիրուն (պարսկ.) բառացի նշանակում է դուրս, արտաքին: Սուլթանական արքունիքի արտաքին մասը, որը համեմատաբար ավելի բաց էր և որտեղ գտնվում էր արքունիքի գրասենյակը, իր բոլոր հարակից մասերով: Այստեղ սուլթանը ընդունում էր իր վեզիրներին, բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, ինչպես նաև օտար ղեսպան-

ներին և հյուրերին, էնդերունի և բիրունի ծառայողների՝ սկայական բանակներն ունեն իրենց հատուկ վարչական կարգը և սովորությունները: Էնդերունի ղեկավարները կոչվում էին ներֆին աղաներ (իշ աղալարը), իսկ բիրունինը՝ դրսի աղաներ (դըշ աղալարը):

5. Աթ-մեյդանիի դեպքերը — Աթ-մեյդանին (բառացի՝ ձիու հրապարակ) Ստամբուլի սուլթան Ահմեդի հրապարակի հին անունն է: Աթ-մեյդանիի դեպքերը տեղի են ունեցել 1066 (1651) թվականի մարտի 4-ին: Պատճառը եղել է այն, որ սիփահինների և ենիչերիների ռոճիկը կառավարության կողմից վճարվել է ոչ-լիարժեք փողերով (ակչե): Այդ փողերը սարքաֆները վերցրել են շատ պակաս արժեքով:

Նախապես պլանավորված սիփահինները և ենիչերիները հավաքվում են Աթ-մեյդանիում և պահանջում են սուլթանից 30 մարդու գլուխներ (կառավարության ղեկավարների և արքունիքի աղաների): Երիտասարդ փադիշահ սուլթան Մուհամմեդ IV-ը ստիպված է լինում բավարարել ապստամբների պահանջները: Ապստամբներն ամեն օր (իրենց ցուցակով) մի քանի մարդիկ էին գտնում, սպանում և նրանց դիակները գլխիվայր կախում էին սուլթան Ահմեդի (Աթ-մեյդանի) հրապարակում և ցուցադրում ժողովրդին: Այդ դեպքերի կապակցությամբ Ստամբուլում 5 օր կյանքը կանգ է առնում:

6. Էվ. Չելեբիի Բիթլիսում եղած ժամանակ Աբդալ խանը նրան մի ներկատուն է նվիրել:

7. Կագ-գյուլի — սագի լիճ:

8. Աղղը-աշըֆ մաղաբա — բերանը բաց քարայր:

9. Էվ. Չելեբիի այս սխալի մասին տե՛ս հատոր II, ծանոթագրություն 72:

10. Էվ. Չելեբին օգտվելով բազմաթիվ արաբ, պարսիկ, հույն, հայ և այլ պատմագիրներից, իր նկարագրած և ուսումնասիրած գրեթե բոլոր քաղաքների մասին տալիս է պատմական տեղեկություններ: Այդ պատմական տեղեկությունները և ստուգաբանությունները հաճախ ավանդական, նույնիսկ առասպելական բնույթ ունեն: Սակայն, այնուհանդերձ, Չելեբիի կողմից օգտագործված պատմական աղբյուրները, այն էլ XVII դարի պայմաններում, երբ նա գրեթե անընդմեջ մոտ շորս տասնամյակ շարունակ ճանապարհորդել է զանազան երկրներ, անպայման դժվարացել է ուսումնասիրել այդքան բազմաթիվ և բազմալեզու աղբյուրները: Էվ. Չելեբին իր օգտագործած պատմական բազմաթիվ աղբյուրների մասին ոչ մի լրացուցիչ տեղեկություն չի տալիս, չի նշում այդ պատմագիրների երկերի անունները, օգտագործված էջերը և այլն: Այս հանգամանքը շատ է դժվարացնում նրա կողմից օգտագործված աղբյուրների հայտնաբերումը: Հավանաբար այդ աղբյուրների մի մասը մեզ չի հասել, գուցե և չեն տպագրվել: Այս պատճառներով միշտ չէ որ մենք հնարավորություն ենք ունեցել այդ աղբյուրների մասին տալ կոնկրետ ծանոթություններ: Այսպես, Էվ. Չելեբին Թոթաթի բերդի մասին հատվածում իր օգտագործած արաբ, աջեմ, հույն աղբյուրների հետ հիշում է նաև հայկական աղբյուրների մասին, առանց նշելու, թե ո՞ր աղբյուրներն են եղել իր ձեռքի տակ: Չենք կասկածում, որ Էվ. Չելեբին իսկապես ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ծանոթ է եղել միջնադարյան հայ պատմագիրների աշխատություններին: Նրա «Ուղեգրության» մեջ կան որոշ նյութեր, որոնք ցույց են տալիս, որ Էվ. Չելեբին ծանոթ է եղել նաև հայերեն լեզվին (դժվար է ասել, թե ինչ չափով): Նա հաճախ հիշում է հայերեն բառեր և արտահայտություններ, տալով նրանց ճիշտ իմաստը

(օրինակ՝ վանք, գերան, վարդապետ, մշակ, մեռոն, կաթնապուր, հայկական հագուստներ, կոշիկներ և այլն): Առհասարակ բոլոր մեծ և փոքր լեզուների մասին էլ. Չևերիի հետաքրքրությունը, այդ լեզուներից բերված բառերի, խոսակցությունների, առածների շատ հարուստ նմուշները, ցույց են տալիս նրա առանձին հետաքրքրությունն ու վերաբերմունքը դեպի մուսուլման և ոչ-մուսուլման ժողովուրդների լեզուները:

11. Հաջի Բեկրաչ Վելի հորասանի — իր ուսումը ստացել է հորասանում հայտնի Շեյխ Լոկմանի հորասանիի մոտ: Ինկթաշ Վելին այցելել է մուսուլմանական բոլոր նվիրական վայրերը և գալով Հունաստան, շարունակել է կրթել և պատրաստել իր նմաններին: Մահացել է 738 (1337) թվականին:

12. Վալիդե սուլթան — վալիդե (արաբ.) նշանակում է մայր: Վալիդե սուլթան էին կոչվում օսմանյան սուլթանների հարազատ մայրերը, որոնք թե փաղիշահական արքունիքում և թե կառավարության գործերում լայն իրավունքներ ունեին: Վալիդե սուլթանները բացարձակ հեղինակություն ունեին հարեմում: Սուլթանները հաճախ պարտավոր էին լսել և հաշվի առնել Վալիդե սուլթանների ցանկությունները և առաջարկները: Վալիդե սուլթանները հաճախ մասնակցել կամ կազմակերպել են պալատական դավադրություններ: Վալիդե սուլթանները ունեին շատ ընդարձակ հողեր, որոնցից հսկայական եկամուտ էին ստանում: Այդ եկամտի որոշ մասը նրանք հատկացնում էին վակֆներին կամ այլ բարեգործական հիմնարկներին:

13. Գյուզում — երկուրաձև նեղ բերանով ջրի պղնձյա սափոր:

14. Լահուրի երկիր — Հեղկաստանում, Ռայ գետի եզերքին ընկած Լահուրի էյալեթի կենտրոնը կոչվում է Լահուր: Անցյալում խիստ բարեշեն է եղել, բայց հետագայում ավերվել է: Լահուրում պատրաստվել են շատ հայտնի զենքեր և մասնավորապես մետաքսյա գործվածքներ:

Լահուրը երկար ժամանակ եղել է մոնղոլական փաղիշահների կենտրոնը:

15. Իլմ-ի հադիս — իլմ (արաբ.)՝ գիտություն, հադիս նշանակում է Մուհամմեդի խոսքեր և գործեր: Իլմ-ի հադիսը Մուհամմեդի գործունեությունն ուսումնասիրող գիտություններից է: Այդ գիտության կարևոր մասերից է շարիաթական օրենքների և կանոնների վերաբերյալ գիտությունը, որը կոչվում է Իլմ-ի ֆըկհ: Մուսուլմանական արդարադատությունն ու դատավարությունը հիմնված է ֆըկհի վրա: